

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192620

UNIVERSAL
LIBRARY

वैतागवनांतील वाफारे

लेखक :

भा. रा. भागवत, बी. ए.

जानेवारी १९३९

किंमत एक रुपया

प्रकाशक :

कॉन्टिनेण्टल न्यूज एजन्सी.

कॉन्टिनेण्टल बिल्डिंग,
हॉर्नबी रोड, फोर्ट, मुंबई.

[सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन]

मुद्रक :

लक्ष्मण नारायण चापेकर.

आर्यसंस्कृति मुद्रणालय,
१९८ (१७), टिळक रस्ता,
पुणे नं. २.

आर्गीत तेल !

‘वाफारे’ प्रथम गेल्या वर्षी ‘प्रकाश’मधून ‘संत्रस्त’ या टोपणनांवाखालीं प्रसिद्ध झाले. त्या वेळीं श्री. पु. बा. कुळकर्णी यांचा स्नेहशील साप्ताहिक ससेमिरा मार्गे नसता, तर ‘वाफाव्या’ची कल्पना हवेंतच विरून गेली असती !

शिवाय वैतागलेल्या मनाचें शांतवन करायला श्री. ताम्हनकरांसारखे स्नेही भेटले आणि ‘संत्रस्ता’-च्या स्वैर वाफाव्यांनीं पोळण्याऐवजीं त्यांत ऊब मानणारे अनेक खिलाडू मित्र लाभले हेंहि माझे मोठें भाग्यच !

या सर्व मित्रमंडळींच्या ऋणांतून मुक्त होण्याची कल्पना मनांत येते तेव्हां आर्गीत ~~तेल~~ पडून मन अधिकच भडकून जातें. तेव्हां त्या कल्पनेला अजीबात ‘अग्नये स्वाहा’च केलेलें बरें !

—लेखक

(निरीश्वरवादाच्या चालू युगांत)

वैतागलेल्या मनःस्थितींतसुद्धां ज्याच्याबद्दल
अनुदार उद्गार काढून 'संत्रस्ता'ने आपल्या
तोंडची वाफ दवडली नाही, त्या

परमेश्वरास

वणव्यापूर्वींचें शांतवन

अलीकडे अवर्षणामुळें इतर पिकें करपून जातात. तरारून उगवत असेल तर तें पीक एकच. आणि तें म्हणजे फाव्याचें. या पिकांत नंदनवनें फुलतात; शीतल, मंद, सुगंधित वायुलहरी वाहतात. त्यांनीं क्षणभर मन उल्लसित होतें. पण जीवनकलहाचा वणवा शमविण्यास त्यांचा लवलेशहि उपयोग होत नाही. आणि मग मन खट्टू होतें, चिडतेंहि.

कल्पनांचे खेळ क्षणभर मौजेचे वाटले, तरी त्यांपासून जीवनास अत्यावश्यक असणारें सुख साध्य होत नाही. म्हणून प्रत्यक्षानुभवाचें महत्त्व विशेष असतें. हे प्रत्यक्षानुभव नेहमीं आनंदमय असतात असें नाही, कष्टप्रदहि असतात. तरीहि त्यांची स्मृति सुखदायक वाटते, मार्गदर्शक होते.

नंदनवनासारखें वैतागवन काल्पनिक नाही; तें प्रत्यक्ष आहे. तिथें कल्पनेच्या वायुलहरी नाहीत. खडतर अनुभवांच्या झळा आहेत. त्या झळांना वाफारे म्हटलें तरी त्यांची तीव्रता कमी थोडीच होते ? त्यांचे चरके वैतागवनाच्या वाटसरूस बसायचे तसे बसतात.

वाफाऱ्यांचा हा प्रभाव या पुस्तकांत उत्कृष्टपणें पहावयास सांपडतो. वैतागवनांतल्या संत्रस्त वाटसरूबद्दल कोणाच्याहि मनांत सहानुभूति उत्पन्न होईल. वैतागवनाचा दुरून दिसणारा देखावा नयनरम्य असतो आणि त्यालां भुलून पुष्कळांना ती 'जिवाची मुंबई' करण्याची

जागा वाटते. त्याच जागेंत ठेचा कशा लागतात, कांटेकुटे किती बोचतात हें एखाद्यानें सांगितल्यास कित्येकांना खरेंहि वाटणार नाहीं ! उलट सांगणाऱ्यावर 'उगीच कांहींतरी रडगाणें' गाडल्याचा ते आरोप करतील. पण 'संत्रस्ताच्या वंशा' गेलेल्या दुसऱ्या संत्रस्ताला मात्र या रडगाण्यांतलें स्वारस्य बरोबर कळेल आणि कळतेंहि. अनुभवच आहे तसा.

परवां माझ्याकडे एक मुंबईकर पाहुणे आले होते. माझ्या टेबलावरील पुस्तके चाळतां चाळतां त्यांच्या हाताला हे वाफारे लागले. आणि नवलाची गोष्ट ही कीं त्यांनीं पुरतें वाचून झाल्यावर ते खालीं ठेवले. आरशांत स्वतःचें रूप पहात बसण्यांत माणूस रमतो, त्याचप्रमाणें दुसऱ्यांच्या लेखनांत स्वतःच्या जीवनाचें प्रतिबिंब पाहण्यांतहि मजा वाटणें साहजिक नाहीं काय ? आरशांतलें स्वरूपदर्शनाचें मुख अवीट असतें; तें फिरफिरून घ्यावेंसें वाटतें. या वाफाऱ्यांत माझ्या मुंबईकर पाहुण्याला होणारें स्वरूपदर्शनहि असेंच अवीट होतें. कारण मी संध्याकाळीं कामावरून घरीं येऊन पाहतों तों पाहुणे त्याच वाफाऱ्यांत फिरून गर्क झालेले दिसले !

पुस्तक पुनः पुनः वाचावेंसें वाटणें ह्यापेक्षां लेखकाची यशस्विता दुसरी कोणती असेल ?

वर मी 'रडगाणें' हा शब्द या अनुभवकथानकास लाविला आहे. आणि रडगाणें म्हटल्यावर तें कंटाळवाणें असेल असा एखाद्यास संशय येणें साहजिक आहे. पण वस्तुस्थिति मात्र अगदीं उलट आहे. वाफाऱ्यांनीं वैतागलेल्या संत्रस्ताचें हें रडगाणें मोठें मनोहर

आहे. पोरानीं रडून घर डोक्यावर घेतलें म्हणजे जीव नकोसा होत असला तरी खेळकर तान्हुल्यास मुद्दाम रडविण्यांतहि मोठ्या माणसांना मौज वाटत असते. त्या रड्यांतली मौजच या रडगाण्यांतहि अनुभवतां येईल.

दुसऱ्याची फजिती पाहून उघडपणें हसणें अशिष्टपणाचें ठरतें; म्हणून कोणी हंसत नाही. उलट त्याच्याबद्दल सहानुभूतीचें प्रदर्शन केलें जातें. पण दुसऱ्याच्या फजितीनें माणसाला थोडीतरी मौज वाटतेच ही गोष्ट खोटी नाही. माणसाचा हा मनोधर्म ओळखूनच संत्रस्तांनीं आपणांस झोंबणाऱ्या वाफाऱ्यांचें प्रदर्शन केलेलें दिसतें. या वाफाऱ्यांनीं त्यांची झालेली फटफजिती पाहून कोणालाहि त्यांची कींव येईल; पण त्याला भरपूर मौजहि वाटे.

आणखीहि एक गंमत आहे या वाफाऱ्यांत. या वाफाऱ्यांचे कडक श्रोत एकसारखे सोसणें दुःसह असेल, पण एखादे वेळीं त्यांचा आस्वाद घेण्याचा मोह एखाद्याला झाला तर नवल नाही. जीवित-युद्धांत ठेचलेल्या, शिणलेल्या मनाला वाफाऱ्यांच्या थोड्या शोकभाजीनें आरामच वाटे. आणि या उपचारासाठीं संत्रस्तांकडे धांव घेण्याचा मोहहि कित्येकांना होईल. ते संत्रस्तांकडे जाऊन म्हणतील : 'आम्हांला मुंबई दाखवा, चौपाटीवर फिरायला न्या, वांद्र्याच्या समुद्रकांठीं आम्हांलाहि हवा खायला यायचें आहे, ट्रॅमलोकलवांचून या वैताग-वनांत आमचें चालणार नाही, सौ. वैनी माहेरीं गेल्या असल्या तरी आम्ही, तुम्ही न्याल त्या खाणावळींन येऊं आणि पोटभर जेवूं ! तुम्ही करता त्या झुरळाउंदरांच्या शिकारीची मजाहि आम्हांला पाहायची आहे. वैनी नसल्या तरी आम्ही तुमची खरेदीची मिरवणूक काढूं.'

आणि मग आधींच्या वाफाऱ्यांत या नव्या वाफाऱ्यांची भर पडलेली पाहून संव्रस्तांची अवस्था काय होईल ?

अति झाल्यावर येतें तसें हसून ते म्हणतील, 'दोस्तहो, खुशाल या. आणखी चार दोन वाफाऱ्यांचें वर्णन करावयाची संधि तुमच्यामुळें मिळणार हा काय लहानसान लाभ आहे ?'

—ना, धों. ताम्हनकर

अनुक्रमणिका

(१) जागा पहाणे	१
(२) स्त्रीदाक्षिण्य	११
(३) मवाली	१९
(४) खरेदी	३०
(५) टॅम-लोकल-बस	४१
(६) उत्सव-जत्रा-उरूस	५१
(७) मुंबई दाखवणे	६२
(८) खाणावळी	७१
(९) मुंग्या-झुरळें-उंदीर	७९
(१०) वक्ते, श्रोते व व्याख्याने	८८
(११) चौपाटी	९६
(१२) नाटक-सिनेमा-सर्कस	१०४
(१३) शेवटीं काय?	११२

वैतागवनांतील काफारे

मुंबापुरीच्या बाह्य विलासाला भुलून तिला नंदनवन म्हणणारे कित्येक उथळ माथ्याचे लोक असतील. प्रस्तुत लेखक छातीवर हात ठेवून— ऊर बडवून म्हणा पाहिजे तर— मुंबई 'वैतागवन' आहे हे सिद्ध करीत आहे. नाही तरी मुंबईचा झगझगाट दुरून पाहण्यासारखा ! त्याच्या मुळाशी आगीचा केवढा डोब उसळला आहे ते डोक्यांत राख घाल-
णाऱ्या संवस्तांखेरीज इतरांना कसे समजणार ?

(१) जागा पहाणे ?

कांहीं दिवसांपूर्वी गोळपिठ्याजवळून दुपारी बारा वाजतां चक्रर मारीत होतो तेव्हां मला एक विलक्षण दृश्य दिसले. पायरस्त्याच्या कडेला दिव्याच्या खांबाजवळ पडून असलेल्या मोडक्या लोखंडी बाकावर त्या वेळीं तीन व्यक्ति बसलेल्या होत्या. त्यांपैकी कडेची व्यक्ति किडकिडीत, उंचाडी व झुलपेवाली असून तिच्या तोंडांत जळणाऱ्या विडीवरून आणि गहिऱ्या नजरेवरून ती माजी खीपाटीं नट असावी हें उघड दिसत होतें.

या व्यक्तीचा उजवा हात मधून मधून खालीं वर होत होता. त्यावरून दुरून पाहणाऱ्या प्रेक्षकाला हा गृहस्थ मनांतल्या मनांत ताना तरी घेत असावा अगर पलीकडे गजांआड बसलेल्या व्यक्तीची 'चाललंच आहे; जग हें असं आहे' अशी समजूत घालीत असावा असे वाटण्यास जागा होती. याच्याशेजारी मध्य-

भागीं वसलेली व्यक्ति फाटके व काळे, म्हणजे मळकट कपडे घातलेली असून तिची दाढी वाढलेली, केसांचें जंगल झालेलें असा तिचा अवतार होता. उजव्या हातानें तिचा फराळ चालला असून तिचा डावा हात मात्र चुकून शेजारीं वसलेल्या तिसऱ्या व्यक्तीच्या खिशांत जात होता.

तिसरा नमुना मात्र त्या दोघाशेजारीं न शोभण्याइतका अजब होता; कारण हा गृहस्थ सुटांत असून त्याची फेल्ड हॅट त्यानें मांडीवर सावरून धरली होती.

मला विलक्षण वाटलें तें या तिसऱ्या व्यक्तीला पाहून. पहिल्या दोन व्यक्तींसारखे नमुने त्या भागांत अनेक दिसतात. पण हा तिसरा नमुना मात्र त्या दोघाशेजारीं न शोभण्याइतका अजब होता. कारण

हा गृहस्थ उत्तम अर्धलोकरी व इस्त्रीच्या सुटांत असून त्याची फेल्ट हॅट त्यानें डाव्या हातानें मांडीवर सांवरून धरली होती व उजवा हात कपाळाला टेकला होता. तोंडांत लठ्ठ चिरूट असूनहि त्याला त्यांत कांहीं मौज वाटत असावी असें दिसत नव्हतें. माझे हृदय जात्याच लोण्यासारखें असल्यामुळें चट्दिशीं विरघळलें. माझ्या मनांत आलें, खात्रीनें बिचाऱ्याची जन्माची सोबतीण तरी मेली असेल किंवा त्याच्या मुलीचें लग्न तरी जमत नसेल. नाहीं तर भर बारा वाजतां— ज्या वेळीं त्याच्यामाझ्यासारखे लोक कचेऱ्यांतून खुर्चीवर बसलेले असायचे— तो असा गोलपिठ्यांतल्या एका बाकड्यावर एका नटाबरोबर व भिकाऱ्याबरोबर कशाला बसला असता ? तेव्हां जवळ जाऊन त्याच्याशीं बोलण्याचा मीं हिऱ्या केलाच.

अगोदर हवा वाईट असल्याबद्दल गोष्टी काढून दिवस वाईट आले असल्याबद्दल मीं त्याला सांगितलें. पण तो कांहींच बोलेना. माझे अस्तित्वसुद्धां त्याला कळलेलें नसावें हें उघड दिसत होतें. दांतांनीं चिरूट दाबून तो आपला रस्त्यावरून वाहणाऱ्या गडूळ पाण्याच्या ओघाकडे पाहत होता. शेवटीं त्याला आपल्या कोटाचा खिसा तपासून पाहण्याविषयीं मित्रत्वाची सूचना मी देणार तों अगोदरच त्याच्या शेजारचा भिकारी उठून चालूं लागला. बिचाऱ्याला आपली चूक समजून आली असावी.

लगेच मी त्याच्या जागेवर बसलों आणि नटाचे हातवारे आपल्या तोंडावर बसूं नयेत म्हणून काळजी घेत त्या गृहस्थाला प्रश्नांवर प्रश्न विचारूं लागलों. पण एकालाही त्यानें उत्तर दिलें नाहीं ! बेकारीच्या प्रश्नांची मीमांसा करीत करीत शेवटीं मी काँग्रेसच्या मंत्रिमंडळावर

येऊन घसरलों होतो व 'तुम्हांला याबद्दल काय वाटतं ?' असा त्याला सवाल करीत होतो, तोंच.....

मोठाले डोळे करून स्वप्नांत असल्याप्रमाणें शून्य नजरेनें समोर पाहत तो गृहस्थ ओरडला, "संडास स्वतंत्र !"

मी थक्कच झालों. एक तर याला वेडाची लहर आलेली असावी किंवा कोणी तरी— त्या भिकाऱ्यानें तर नसेल ?— त्याच्यावर मोहिनीमंत्र टाकलेला असावा. पण हे दोन्ही तर्क चूक आहेत असें दुसऱ्याच क्षणीं मला कळून चुकलें.

खाड्दिशीं माझ्याकडे मान वळवून तो गृहस्थ म्हणाला, "तुम्ही कधीं जागा पाहायला हिंडलेले दिसत नाहीं !"

मी त्याला सांगितलें कीं, कित्येक वर्षांपूर्वीं मुंबईला आलों तेव्हां वांद्र्याला एक जागा घेतली आणि प्राण गेला तरी ती सोडायची नाहीं असा त्या वेळीं केलेला निश्चय अद्याप पाळीत आलों आहे. यानंतर मनांत मीं असेंही म्हटलें, "प्राण गेल्यावर सोडीन. पण ती देखील मिरवत मिरवत ! कधीं सोडायचा नाहीं."

"शहाणे आहांत तुम्ही," तो गृहस्थ गंभीर मुद्रेनें म्हणाला, "तडीला न्या तो निश्चय. जागा बदलायचा बेत कराल तर माझ्या-सारखी दशा होईल तुमची !"

"बायको आहे ना तुम्हांला ?"

मी सांगितलें, "आहे."

"मुलगी ?"

"आहे."—आणि असें म्हटल्यावर व्यवहारी मनांत निराळाच विचार येऊन मी गोदीचें वर्णनही करणार होतो तोंच त्या गृहस्थाने

“ऑल द वर्स ! मग तर तुम्ही त्या फंदांत मुळींच पडूं नका” असा मला पोक्त सल्ला दिला. यावर ‘म्हणजे काय बुवा ? बायकोचा नी मुलीचा जागा पाहण्याशीं काय संबंध ?’ असें मी त्याला गाढवा-सारखें विचारलें. आणि तो जो कांहीं गरम झाला आहे म्हणतां !

माझ्याकडे त्यानें अशा नजरेनें पाहिलें कीं, जणूं कांहीं गरम वाफारेच सोडतो आहे. आपले दांत ओठ त्यानें इतक्या कडकडून चावले कीं, त्यामुळें चिरुटाचा काड्दिशीं तुकडा मोडून खाली पडला. आणि तेवढ्यांत ‘लाइन क्लिअर’ झालेली पाहून पुन्हा त्या बाजूस आलेल्या त्या उद्धट भिकाऱ्यानें तो पटकन् उचलून तोंडांत घातला व माझ्याजवळ ‘माचिस’ मागूं लागला. मीं अर्थात् त्याला धक्के मारून घालवला “जागा पाहायला बाहेर पडा तुम्ही,” त्या गृहस्थानें प्रवचन सुरू केलें, “म्हणजे कळेल सुख तुम्हांला ! हळू हळू तुमचं डोकं इतकं भडकून जाईल कीं तुम्हांला वाटेल, नको हा जीव. तुमच्या-माझ्यासारखें कुटुंब ज्याचें आहे त्याला तर शेवटीं शेवटीं खात्री व्हायला लागते कीं, आपण जागा पाहायची म्हणजे काय केवळ निर्विकार निस्पृहबुद्धीनं ! आपला त्यांत कांहींच संबंध नाही, संबंध सगळा बायकोचा नी पोरींबाळींचा ! —अहो, काय सांगूं तुम्हांला ? उद्यांच वर्ष पुरं होईल. तीनशें त्रेसष्ट दिवस सारखा जागा पाहतों आहें. पण एक पसंत होईल तर शपथ !

“आमच्या कुटुंबाला आवडल ती जागा बाळीला आवडत नाही. बाळीला हवी असेल ती सुमीला नको असते. सुमीचं नी दमयंतीचं एकमत कधीं व्हायचं नाही. कंमळी—पण जाऊं द्या. सगळ्या पोरींचीं नांवं ध्यायचीं म्हटलं तरी तुमचा किती वेळ संपल्यासारखा

होईल ! त्यांतून एक आहे लेखिका, एक आर्ट स्कूलमध्ये जाते, एक मेडिकल शिकते नी एकीला फुगड्यांचा नाद आहे. सगळ्यांना पटेल अशी जागा कशी मिळणार सांगा तुम्हीच !

“सुमी म्हणते चित्रांना नवी खोली हवी. दमीचं म्हणणं असं कीं, अफाट जनसमुद्र - ज्या खिडकींतून दिसेल व ट्रेमची घरघर मात्र ऐकू यायची नाहीं, अशा खिडकीची खोली मला द्या म्हणजे मी वास्तवपूर्ण कांदबऱ्या लिहीन. सौभाग्यवतीचं तर कांहीं विचारूच नका. त्या फळ्या पाहिजेत, तीं फडताळं हवीं— एक ना दोन ! बरं, स्वैपाकघरांत भरपूर फडताळं असलीं तर बैठकीच्या खोलीपैकीं एकींतसुद्धां असंच एखादं फडताळ असतं. अन् तें आमच्या वश्याला विलकूल आयडत नाहीं. तो ज्यूनियर बी. ए.त आहे. फडताळानं भितीची तर शोभा जातेच व शिवाय जागा अडल्यामुळं शेल्फ ठेवतां

“आपण उपनगरांत कां नाहीं जागा पाहात !”

येत नाहीं असं ते म्हणतो. बरं, फडताळं व बिनफडताळं व्यवस्थित असलीं तरी कुटुंब हरकत घेतं : 'दुभत्याचं कपाट नाहीं दिसत'. यावर 'अग, आणूं एक पांच रुपयांच' असं म्हटलं तर 'काय मेले पैसे खर्चायचे?' म्हणून माझ्यावरच उखडते."

"आपण उपनगरांत कां नाहीं जागा पाहात?" मीं सुचविलें. "प्रशस्त व सोयिस्कर मिळतात. शिवाय भाडें कमी. उदाहरणार्थ, मी स्वतः—"

"भाडें जास्ती धायला मी भीत नाहीं हो!" तो मध्येच उत्तरला. "पण त्या तरी बाबतींत जमतंय कुठं सर्वांचं? उपनगरांत राहायला मी नी बंड्या फक्त तयार आहों. विचारा बंड्या सहा वर्षांचा. त्याला कोण विचारतं?—"

"अन् तुम्ही छापन वर्षांचे. तुम्हांला कोण विचारतं?" मीं मनांत पुस्ती जोडली.

"त्याला आपलं बागडायला हवं, क्रिकेट खेळायला हवं, म्हणून माहीम माटुंगा पसंत. मला (किंचित् विमनस्कतेनें) संध्याकाळचा एक तास समुद्रावर वाळूंत बसून डोकं थंड करण्यासाठीं ती बाजू पसंत पडते. पण जाऊं द्या. आम्हांला कोण विचारणार? वश्याची उपनगरांत राहायला जोराची हरकत आहे. मेडिकलमधली लिट्लही दूर राहायला तयार नाहीं. अहो, तें तर जाऊं द्या सगळं. एकदां असा नमुनेदार प्लॉट मिळाला होता म्हणून सांगूं? ग्रॅन्ट रोडवर मध्यवस्तीला, भरपूर उजेडाचा, नळ संडास स्वतंत्रवाला फ्लॅट पाहिला. भाडें सारं नव्वद रुपये. डिपॉझिट भरलं, ठरवून टांकला.

"दुसऱ्या दिवशीं सौ. आणि कंपनीला आणलं. सर्वांनीं पसंतीचा

शिक्षा मारला. मी तर थक्कच झालों. अंगाला— माझ्या— जोरजोरानें चिमटे घेतले व नंतर 'रिलायन्स लगेज रिमूव्हिंग कंपनी'कडे वाटाघाटी करायला गेलों. तों सौभाग्यवतीचा टेलिफोन आला : “मेलं जागा पाहतांना शुद्धीवर तरी असायचं होतं की ! सगळं आहे घराला पण दांड्या नाहीत !” मी संतापानें रिसीव्हर आपटला. “करायचं ना मग सामान रिमूव्ह ?” असं मॅनेजर विचारांत असतां “मलाच करा रिमूव्ह” असें खेकसलों नी बाहेर पडलों. दुसऱ्या दिवशीं सुदैवानं एक मित्र भेटला, त्याच्या गळ्यांत तो फ्लॅट बांधला !”

“तसंच एकदां—” थोडा श्वास घेऊन त्यानं पुढें म्हटलें, “—मला पक्का आठवतो तो दिवस, जागा पाहण्याच्या युगांतील एकशेंत्रेसष्टावा वार होता तो. दुपारी ऑफिसला दांडी मारून दांडीवाला फ्लॅट पाहण्यासाठीं गिरगांवांत फेरी मारली. अन् असा कांहीं बेफाम फ्लॅट मिळाला आहे म्हणतां ! डायरी उघडून सगळ्या अटी वाचल्या. तंतोतंत सगळ्या जमत होत्या. रस्ता भरवस्तीचा असूनही ट्रॅम नव्हती. फडताळं, कपाटं, फळ्या व्यवस्थित, हव्या तिथं होत्या व नको तिथं नव्हत्या. प्रत्येकाला एकेक खोली बांण्णीला आली असती; मला मात्र कदाचित् नसती मिळाली. पण मी (दांत ओठ चावून) बाथरूमवर माळा केलेला होता तिथं बसलों असतों.

“दांड्या इतक्या होत्या की आमचे सर्वांचे कपडे निशाणांसारखे टांगतां आले असते व उरलेल्या दांडीला आमची तालमींत जाणारी कमळी लॉबकळूं शकली असती. संडासांत जाऊन पाहिलं, साखळी जागेवर होती. छताकडे पाहिलं, गळत नव्हतं. खिडकींतून मुद्दाम डोकावून पाहिलं— सौ.च्या सूचनेप्रमाणें— पलीकडे राहणारी बाई

वाईट चालीची दिसली नाही. निदान (आवंढा गिळून) मला तरी ती आवडली. झालं. लगेच फ्लॅट नक्की केला. भाडं मात्र आगाऊ भरलं नाही, कारण मागचा अनुभव होता. दुसऱ्या दिवशीं भाडं घेऊन गेलों. तों— तो फ्लॅट गेलेला !” असें म्हणून त्यानें कपाळाला हात लावला.

मला गहिंवरून आलें. मीं त्याच्या खांद्यावर हात ठेवला व समाजाची चीड येऊन त्याला म्हटलें, “असं हात पाय गाळून कसं बरं चालेल ?— चला, उद्यां मी येतो तुमच्याबरोबर फ्लॅट पाहायला !”

“तुम्ही याल ?” तो डोळे पुसून आश्चर्यानें म्हणाला.

“काय झालं त्यांत?” मी उत्तरलों, “मित्रासाठीं एवढंसुद्धां करवायचं नाहीं मला ? आजपासून तुम्ही आम्ही मित्र झालों. चला, पलीकडल्या हॉटेलांत चहा पिऊं.”

तो कृतज्ञतेनें माझ्याकडे पाहूं लागला. आम्ही दोघेही उठलों व एकमेकांच्या खांद्यावर हात ठेवून हॉटेलच्या दिशेनें चालूं लागलों. वाटेंत एक नवीन इमारत उठत होती. त्या बांधकामाकडे तिरस्कारानें पाहून तो गृहस्थ म्हणाला, “अगदीं नव्या बांधायला निघालेल्या इमारतीही पाहून झाल्या माझ्या. पण पसंतीला एकही येत नाही. सगळं होऊन आतां या गोलपिठ्याकडे कां झुकलों माहीत आहे ?”

मीं मान हलवली.

“गंधर्व पुन्हा नाटकं करायला लागला आहे. सुमीला पडला नाटकांचा नाद. तिचं म्हणणं असं कीं, थिएटर जवळ असावं म्हणजे रोज गंधर्वाचं दर्शन घडेल. कारण ती त्याची पूजक आहे.

नाही तर कशाला आलों असतों हो या घाणेरड्या वस्तीत ?-खरोखर (चीड येऊन) कधी कधी वाटतं की, आत्महत्या केलेली बरी. आतांशा स्वप्नांत तर मला सोटावाले पटाण, पान खाणारे भय्ये, त्यांच्या खाटा, दांड्या नी संडास दिसायला लागले आहेत ! अन् फ्लॅट पाहून पाहून माझ्या मेंदूचे शंभर खणी फ्लॅट पडायला लागले आहेत. तुकडे तुकडे झाले कवटीचे !”

तो गृहस्थ इतकें बोलत होता तेव्हां आम्ही त्या पुऱ्या होत आलेल्या इमारतीखाळून चाललों होतो. माझ्या मित्राचें वाक्य पुरें होण्याच्या सुमारास पहिल्या मजल्यावरून एकाएकी दोरी तुटल्या-मुळें धाड्दिशीं कांहींतरी त्याच्या डोक्यांत पडलें. गृहस्थानें डोकें दाबून धरलें व तो कळवळून ओरडला.

मीं ती पायरस्यावर पडलेली जिनस उचलली

ती **To be let** ची पाटी होती !

— —

(२) स्त्रीदाक्षिण्य

स्त्रीदाक्षिण्याच्या या फाजील कैवाऱ्यांचा मला असा राग येतो किनई ! एकीकडे बायकांनीं समान हक्कांसाठीं भांडायचें अन् इकडे आम्ही मात्र सगळ्या हक्काची मिरासदारी बायकांना देऊन ठेवायची. तुम्ही आम्हांला गुलामांसारखे राबवता म्हणून एकीकडे आमच्या नांवानें त्यांनीं खडे फोडायचे अन् आम्ही बिचारे गुलामांसारखे राबतों तर त्या बाबतीत अवाक्षर न काढतां कानांवर खडे ठेवायचे ! म्हणजे माझें म्हणणें असें कीं, करून सवरून वर.....

आणि इतकें असून बाई दिसली रे दिसली कीं लगेच अदबीनें उभे राहणारे, दांत दाखवून ओठ फाडून हंसणारे, हातांतली फेल्ड हॅट गिरणींतल्या चक्राप्रमाणें गरगर फिरवीत पेटंट बुटांच्या टांचा उगाच खालीं वर करणारे लोक आहेतच कीं नाहीत ? म्हणजे बायकांना आदर दाखवूं नये असें माझें म्हणणें नाही पण त्याला कांहीं सीमा ? हातापायांचे चाले करणें नी पाठीची कमान बनवणें ही काय आदराची पद्धत झाली ?

बनामा लेनमधला माझा मित्र रंगरावच ध्या. त्याचा तो सूट नी बूट नी तो एकंदर खाक्या पाहून ध्यावा नुसता. म्हणजे सूट घालूं नये असें नाही मी म्हणत, पण सूट घातल्याबरोबर आपल्यावर एक नवी जबाबदारी घेऊन पडली आहे असें कित्येकांना वाटतें; तें नाही मला पसंत ! आपण सूट पेहेरला, आतां आपण पूर्वीपेक्षां तिप्पट स्त्रीदाक्षिण बनलें पाहिजे; अशी यांची समजूत ! मग जे धोतरांत

असतांना बायकांना नुसताच नमस्कार करून चालू लागायचे, ते चक्र उभे राहतात, हॅट काढून घेतात— व बहुतेक वेळां ती चिखलांत पाडतात— स्मित करतात, ‘कसं काय, इकडे कुठं?’ पासून सुरवात करून तिकडे कुठे भरकटत जातात ते काहीं विचारूच नका. विचाऱ्या त्या स्त्रीला कंटाळा आला असेल, आपलें वक्तृत्वही विशेष ऐकण्यासारखें नाहीं आणि तें या बाईच्या माथीं लादण्यांत आपण एटिकेट पाळण्याऐवजीं तो मोडीत आहों हें त्यांच्या गांवींही नसतें.

मी रंगरावाविषयीं बोलत होतो नाहीं का ? तर सांगावयाचें काय, त्याच्या सुटाबुटाला माझी कांहींच हरकत नाहीं. सूटबूट कोण घालीत नाहीं ? तुम्ही आम्ही सगळेच कधीं कधीं घालतो. पण सूटबूट घातल्यावर तुम्ही आम्ही पूर्वीप्रमाणें माणूसच राहतो; सर्कशीं-तलीं माकडें बनत नाहीं किंवा सिनेमांतले नायक बनत नाहीं.

रंगरावाचें तसें नाहीं. स्त्रिया भेटल्या कीं रंगरावाचें तें बोलणें चालणें पाहून असें वाटतें कीं, स्त्रियांसाठीं हा काय करणार नाहीं ! क्वचित् प्रसंगीं आपली मानही तोडून ठेवील. विचाऱ्याची वाकून वाकून मान आपोआपच तुटायला आली होती ही गोष्ट निराळी. ट्रेममध्ये रंगराव अगदीं मागल्या बाकावर बसलेले असले अन् पुढून एकादी स्त्री चढून आंत आली कीं रंगराव सर्वांत आधीं लगबगीनें उठतात.

कधीं कधीं तर स्त्रीदक्षिण लोकांची एकाच ट्रेममध्ये भरती झालेला असते; आणि त्यामुळे होतें काय, कीं सर्व जण उठून उभे राहतात. एकादां काळवादेवीच्या ट्रेमनें घेताना असेंच मीं एक दृश्य

पाहिलें होतें. मला वाटतें त्या वेळेला गाडींत कॉलेज विद्यार्थी, पार्शी आणि उच्चवेषभूषित असेच लोक फार होते. फक्त एकच लॉण्डी-वाला भय्या निराळा-निराळासा भासत होता. पायधुणीजवळ काय झालें, एक मुसलमान तरुणी पुढच्या बाजूनें चढून— स्त्रिया कधीं 'इन्'च्या दारानें आंत शिरत नाहींत; उदार मनानें त्यांना बहाल केलेल्या हक्काची बजावणी किती डोळ्यांत तेल घातून त्या करांत असतात तें पाहा! म्हणे, समान हक्क हवेत!— आंत आली. ताबडतोब तमाम टॅम— म्हणजे आंतील लोक— उठून उभी होत्याती त्या स्त्रीकडे अदबीनें पाहूं लागली. फक्त लॉण्डीवाला भय्या आपल्या बोचक्यावर हात ठेवून एकटाच आपल्या बाकावर बसला होता. त्या स्त्रीनें दुसरें तिसरें कांहीं केलें नाहीं; खाड् खाड् बूट वाजवीत त्या बाकाकडे प्रयाण केलें, भय्याच्या चौदा पिढ्यांचा उद्धार केला व तें बोचकें खालीं उतरवलें. आणि मग कंडक्टरला हांक मारून त्याला स्त्रीदाक्षिण्याबद्दल चार शिव्या सुनावल्या. चकित होऊन तमाम टॅम पुन्हा खालीं बसली.

म्हणजे काय न्याय आहे तो पाहा;

मात्र फलटणींतील शिपायांसारखी एकदम उभी राहून एकदम खालीं बसलेली ती उतारूंची रांग अजून माझ्या डोळ्यांपुढें आहे. जणूं कांहीं 'वंदे मातरम्' पद म्हणायला सर्व उभे राहिले आणि पदावर बंदी घालण्यांत आल्यामुळें भेकडांसारखे खालीं बसले—असैंच कांहींसैं वाटलें मला.

सामुदायिक स्त्रीदाक्षिण्याचा दुसराही एक प्रसंग मला चांगला आठवतो. त्या वेळीं आमची टॅम महंमदअल्ली रोडवरून चालली होती.

क्रंडक्टर 'जगा नही' म्हणून ओरडत असतांनासुद्धां एक पार्शी स्त्री जबरीनें टॅममध्ये चढली व आमच्या बाजूला आली. मी व रंगराव एका बाकावर बसलों होतों. रंगराव अर्थातच विंचू चावल्यासारखा उडी मारून उठला; व तीन तीनदां वाकून त्यानें त्या स्त्रीला बसण्यास विनविलें. ती अर्थातच त्याच्याकडे प्रसन्नतेनें पहात माझ्या-शेजारी बसली. रंगराव तिच्या आभारप्रदर्शक स्मिताला उत्तर म्हणून आपण उलट हास्य करूं लागला. रंगरावाचें हास्य नेहमींच माझ्या तळपायांची आग मस्तकाला नेतें. आमच्यांत असला म्हणजे बेट्याचा सदा सुतकी चेहरा. पण स्त्रियांना 'ग्रीट' करतांना मात्र याचें तोंड पाहून ध्यावें ! जो. ई. ब्राऊनची नसेल एवढी याच्या जबड्याची लांबी. एकदां तर मला आठवतें, रंगराव दंतवैद्याकडून परत येत होता. वाटेंत मिस चपराकवाले भेटली. लगेच रंगरावांनीं फेल्ट हॅट काढून आपलें तोंड वासलें. मग घरीं आल्यावर बसला होता थोबाड दुखतें म्हणून. म्हणजे त्या बाईनें आपल्या नांवाप्रमाणें चपराक दिली असें नाहीं; पण 'डेंटिस्ट'ला दांत दाखवावयाचे नी लगेच ते स्त्रियांना दाखवायचे, म्हणजे— It is no joke.

त्या महंमदअल्ली रोडवरचा प्रसंग तसाच राहिला कीं ! रंगरावानें त्या बाईला जागा दिली, ती बसली आणि तिनें पाकिटांतून चवली काढली. माझें त्या वेळीं तिच्याकडे लक्ष नव्हतें. मी आपला खिडकी-बाहेर पहात होतों. पण तेवढ्यांत ती चवली तिच्या हातांतून निसटून वाटतें, खालीं कुठें तरी पडली. झालें. जो तो जागेवरून उठला व चवली शोधूं लागला. रंगरावाची धांदल तर विचारूंच नका. नुसता या बाकाखालीं वाक, त्या बाकाखालीं वाक व दुरूनच पाहा,

असें चाललें होतें. त्यानें प्रत्यक्ष कांहीं करणें शक्यच नव्हतें, कारण कपड्यांची इस्त्री विघडली असती.

शेवटीं टॅमच्या त्या खालच्या मजल्यावर इतका गोंधळ उडाला, कीं हा प्रकार काय आहे म्हणून वरचे लोकही खालीं आले. पाहतात तों तमाम उतारू मांजरासारखे रांगत हिंडताहेत. तेवढ्यांत एका 'मांजराला' अडखळून कंडक्टर पडला व त्याची कातडी बॅग उपडी होऊन सर्वत्र पैशांचा पाऊस पडला. मग शेवटीं त्या बाईनें त्यांतली एक चवली उचलून त्याच्या हातावर ठेवली कीं उलट कंडक्टरच्याच कित्येक चवल्या त्या गडबडींत गहाळ झाल्या व त्यामुळे त्याला बिचाऱ्याला भुर्दण्ड वसला हें मला कांहीं माहीत नाहीं; एवढें मात्र आठवतें कीं, हा गोंधळ पाहून रेडिओ टॉकीज-जवळचे बरेचसे मुसलमान व क्रॉफर्डमार्केटच्या पिछाडीचे कांहीं घाटी 'अरे दंगा हुवा-मार डालो-अरे ठोका--' करीत दोन्ही बाजूंनीं येऊन एकमेकांना भिडले व पुढें म्हणे, आमची टॅम म्यूझि-अमला जाऊन पोंचली तरी या भागांत फिरकोळ दंगा चालूच होता.

स्त्रीदाक्षिण्य म्हणून उपकार करायला जावें तों आपलेंच हंसूं कसें होतें याचा मला एकदां अनुभव आला. याही वेळेस मी टॅम-मधून चाललों होतो. पुढच्याच बाजूस एक काळीकिडू व पांढरी पावडर लावलेली स्त्री येऊन बसली; व एकसारखी वळून माझ्याकडे करुण नजरेनें पाहूं लागली. तिच्या डोळ्यांत आसवे होतीं आणि तिचे ओठ हालचाल करीत होते; त्यावरून तोंडांत तांबूल होता असें वाटत होतें. माझे हृदय फाटूनच गेलें. स्त्रीदाक्षिण्याचा ठेंबा मी मिरवीत नाहीं. पण स्त्रियांना मदत करायला मी नेहमीं एका प्राया-

वर तयार असतों. त्याप्रमाणें याही वेळेस एका पायावर उभा राहिलों. कारण दुसरा पाय शेजारीं बसलेल्या किरिस्तावाच्या बोंबलाच्या करंडींत अडकला होता. तो सोडवून घेऊन व त्याच्या थोड्याशा शिब्या खाऊन मी साहस करून त्या बाईच्या बाकावर जाऊन बसलों व नम्रतेनें म्हटलें, “आपणाला कोणतीही अडचण आली असेल तर मला सांगा; मी वाटेल तें करून आपणांस मदत करीन.” यावर तिनें अश्रू आणून म्हटलें, “मेरी मनी बॅग में भूल गयी, अबी क्या करूं?”

“एवढंच ना?” असें म्हणून मीं लगेच एक आणा देऊन तिचें तिकीट काढलें. तिला वाटतें फोरस रोडला जायचें होतें; आणि घर-चा रस्ता बरोबर माहीत नव्हता. तेव्हां निरुपायास्तव तिच्याबरोबर त्या ठिकाणीं खालीं उतरलों व उजव्या हातचें वळण घेऊन चालूं लागणार तों गिरगांवची दुसरी ट्रॅम आली व तिच्यांतून “ए म्हसोबा इकडे ये लेका!” अशी आरोळी ऐकूं आली वळून पाहतों तो रंगराव! चकित झालों व बाईजवळ दिलगिरी दर्शवून परत गेलों. वास्तविक त्या वेळीं तिच्याबरोबर तिच्या बिन्हाडीं जाणें हें माझें कर्तव्य होतें. पण मूर्खासारखा मी परत गेलों. जाणारे येणारे लोक त्या वेळीं माझ्याकडे व त्या बाईकडे पाहून स्मित करीत होते. माझ्या कर्तव्य-बुद्धीचें त्यांना कौतुक वाटत होतें हें उघड दिसलें. पण रंगरावाची हाक ऐकतांच जेव्हां मीं माघार घेतली व त्या बाईला अनोळखी रस्त्यावर एकटी सोडली त्या वेळीं लोकांनीं व विशेषतः त्या बाईनें माझी काय किंमत केली असेल याची तुम्हीच कल्पना करा. रंगरावानें नंतर “वहिनीला सांगं का ?” वगैरे बोलून माझी हजेरी घेतली; त्यामुळें

मी विशेषच कोडयांत पडलों.

आमच्या कॉलेजचा एक फॅशनेबल विद्यार्थी कांहीं वर्षांपूर्वी युरो-पला जाऊन आला—आणि त्याच्या स्त्रीदाक्षिण्यांत इतकी कांहीं भर पडली म्हणतात ! व्हिक्टोरिया राणीच्या काळीं म्हणे विलायतेतील लोक स्त्रियांचे बाबतींत कमालीचा शिष्टाचार पाळीत असत. आमचा हा देसाई म्हणजे व्हिक्टोरियाकालीन नमुनाच म्हटला पाहिजे. काय त्याचें तें प्रत्येक शब्द तोलून बोलणें, बोलतांना काय तें उगाच हातांच्या पंज्यांची उघडझाप करणें ! भुवया काय वर करतो, शिष्टासारखा तोलून मापून काय हसतो, बाहीवर धूळ बसलेली नसली तरी मधून मधून टिचक्या मारून ती साफ काय करतो; आणि विशेष म्हणजे एकसारखा वाकतो किती !

माझी खात्री आहे कीं, त्याचे हे चोजले पाहून स्त्रियांना हसावें कीं रडावें असें होत असेल. पण बोलणार काय ? विलायती मूर्ति पडली ! एकदां त्यानें म्हणे बसमधून जातांना गंमतच केली होती. बसमध्ये जागा नव्हती. एक अँग्लो-इंडियन मुलगी आपल्या धाकट्या भावाला घेऊन चढून आली. देसाई तातडीनें उठला व त्यानें मान वाकवली. तेवढ्यांत पलीकडल्या बाकावरील एक म्हाताराही लग-बगीनें उठला व त्यानेंही मान वाकवली. त्यामुळे दोघांचींही डोकीं एकावर एक आपटलीं ! विशेषतः म्हाताऱ्याचें टक्कल चांगलेंच शेकलें. दोघांचीं डोकीं एकमेकाला टेकलेलीं असतांनाच तो अँग्लो-इंडियन मुलगा खो खो हंसत या तात्पुरत्या कमानीखालून पुढें गेला व त्यानें देसाईची जागा पटकावली.

तसेंच एकदां एका स्त्रीची मोत्यांची माळ बसमधील सीटला

अडकली. ती उठूं लागली तेव्हां देसाईनें लगेच पुढें होऊन 'अलाऊ मी' करीत तिच्या मौक्तिकमाळेला हात घातला. तिनें ऐटबाज पोषाख करणाऱ्या चोरांच्या बऱ्याच गोष्टी वाचलेल्या असाव्यात; कारण तिनें एकदम निराळाच अर्थ घेऊन " चोर-चोर ! " म्हणून पुकारा केला.

देसाईला स्त्रियांपुढें मान वाकवण्याचें तर अगदीं फार फार-म्हणजे फाजीलच वेड आहे. कोणतीही स्त्री भेटो, देसाईच्या पाठीनें काटकोण केलाच म्हणून समजावें ! एकदा या बाबतींत मीं त्याची जिरवली होती. ऑपेरा हाऊसकडे आम्ही पायरस्त्यावरून चाललों होतो; इतक्यांत रस्त्यावरून एक व्हिक्टोरिया आमच्या अगदीं जवळून गेली. माझें लक्ष आंतील मंडळीकडे नसून मी आपला थिएटरवरची सिनेमाची जाहिरात वाचीत होतो. थोड्या वेळानें वळून बघतों तों देसाई वाकलेला.

"काय रे, कांहीं पडलं कीं काय खालीं ?"

देसाई सरळ होत म्हणाला, "नाहीं. पण, तूं ती व्हिक्टोरिया नाहीं पाहिलीस, आतां गेली ती ?"

मीं दूर गेलेल्या व्हिक्टोरियाकडे व ती ओढून नेणाऱ्या जनावराकडे पाहिलें, व एकदम प्रकाश पडल्यासारखी मुद्रा करून उद्गारलों, "असं, असं ! इतक्या बारकाईनं पाहिलं नाहीं मी—घोडी होती म्हणतोस ?"

(३) मवाली

‘ता’वरून ताकभात ओळखणें, इतकेंच नाही तर तांतडीनें तो कालवायला सुरवात करणें ही विद्या चांगली असली तरी नुसत्या ‘वि’वरून विषाचा वास घेणें व दुसऱ्याच्या संसारांत विष कालवणें हें खात्रीनें शहाण्या माणसाचें काम नाही. तुम्हीच विचार करा, ‘वि’ म्हणजे विज कशावरून नसेल ?—अन् सदोदित काळ्या चष्म्यांतून दुसऱ्याकडे पाहणाऱ्या या मूर्खांचे डोळे ती कडाडून फोडणार कशावरून नाही ? तेव्हां सांगायचें काय, कीं दुसऱ्याबद्दल नसते संशय घेण्यापूर्वी आगापिच्छा पाहून नीट खबरदारी घेतली पाहिजे.

परवांच पाहा ना, ‘जागा पहाणें’ हा माझा लेख वाचला अन् दोषांतिघांनीं माझ्याकडे पृच्छा केली कीं, “काय हो ? जागेसाठीं वण-वण भटकून हैराण झालेला एक जीव— मग तो सुटांत असो वा बुटांत असो— गोलपिठ्यापाशीं घाम पुशीत बसलेला पाहून तुम्हांला म्हणे ‘विलक्षण’ वाटलं. पण तुम्ही स्वतः मात्र दुपारीं बारा वाजतां उन्हाचे त्या भागांत भटकत होतां. याचा खुलासा कराल काय ?”

मी म्हणालों, “असे आडून कां बोलतां ? चक्क कां सांगत नाही, कीं तुम्ही मवाली आहांत ?”

उठल्यासुटल्या दुसऱ्याचा संशय घेणाऱ्याचा असा राग येतो कीं नाही मला ! गेलों असेन मी गोलपिठ्याला; म्हणून काय लगेच मी मवाली झालों ? क्वचित् प्रसंगीं मी मवाल्यांच्या घोळक्यांतून त्यांच्या खांबावर हात ठेवूनही चाललेला दिसेन. पण म्हणून काय असें

म्हणायचें, कीं मी त्यांच्या गळ्यांत पडलों आहे ! कशावरून मी त्यांची बकोटी धरून त्यांना पोलिसठाण्यावर चालवलेलें नसेल ? —किंवा, कशावरून मी त्यांच्या खांद्यावर हात ठेवून त्यांना विनवीत नसेन, कीं “बाबांनो, कां उनाडक्या करतां ? चांगलं नाहीं हें !” किंवा समजा, याच घोळक्याबरोबर मी एकादवेळ पानपट्टी चघळतांना दिसलों तर ती त्यांना असें म्हणण्यासाठीं कशावरून नसेल; कीं “मित्रांनो, पाहिलंत पान खाल्ल्यानें तोंड कसं खराब दिसतं तें ! अन् ! रस्त्यावर थुंकल्यानें रस्ताही चटकन् किती वाईट होतो हें दाखवूं तुम्हांला ?—पिच्च्.”

लोक वाईट अर्थ चटकन् काढतात; चांगला नाही !

अन् परवांच्या माझ्या रौंदबद्दल खुलासाच पाहिजे असेल तुम्हांला तर तो हा ध्या !

प्रियवाचकांना आतां सांगणें भागच आहे कीं हल्लीं मीं ‘मवाली, त्याचे मोहल्ले, महाल व महिला’ हा खळबळ उडवणारा ग्रंथ लिहिण्याचें हातीं घेतलें आहे. केवळ मथळ्यांतल्या अनुप्रासांत भर घालण्यासाठीं नव्हे, तर खरोखरच पुस्तक चिकित्सक व संशोधकबुद्धीनें लिहिलेलें असल्यामुळे तें पुढेंमार्गे एम्. ए.च्या पदवीसाठीं सादर करण्याचा माझा विचार आहे. इतकें नाविन्यपूर्ण सामाजिक संशोधन आजपर्यंत कोणीं केलेलें नाही अशी माझी खात्री आहे. पहिल्या भागांत मवाल्यांची वस्ती व बाजारपेठा— जसें भेंडीबझार, मदनपुरा, महंमदअल्ली रोड, कामाठीपुरा इत्यादींचीं भडक वर्णनें देणार असून दुसऱ्यांत मवाल्यांची गृहस्थिति इतक्या कळकळीनें रंगवणार आहे कीं, स्वर्गांतून— बोलशेव्हिकांना स्वर्ग असेल तर— गॉर्की टिपें

गाळल्याशिवाय राहणार नाही. सध्यां तिसऱ्या भागावर मीं विशेष भर दिलेला असून त्यासाठीच परवां त्या भागांत रौंद घातले हें आतां निराळें सांगायला नको.

माझें पुस्तक लवकरच बाहेर पडणार आहे. आणि त्यासाठी आतांशा मला रोज बाहेर पडावें लागतें. परवांच एकादशीची सुट्टी होती, म्हणून दाण्याचे लाडू खाऊन देकर देत मीं कामाठीपुऱ्यांत चक्कर मारली. अकराव्या गल्लीचा सुप्रसिद्ध दादा महामवाली मुड-दूसखान याची मुलाखत घेऊन ती पहिल्या भागांत छापणें मला आवश्यक वाटत होतें. मुडदूसला प्रथम मी गुप्त पोलिस वाटलों; म्हणून मी त्याच्या खोलींत शिरतांच दाराला कडी लावून तो बाह्या वर करणार होता. तेव्हां मीं भीत भीत सांगितलें कीं, मी मुलाखत घ्यायला आलों आहे.

“कौनसे मुखसे आया ?” तो गुरगुरला.

यावर मीं त्याला आपलें नांव, गांव, धंदा सगळें सांगितलें व पोलिसांशी आपला बादरायण संबंधसुद्धां पोंचत नाहीं असें आश्वासन दिलें.

“यह अच्छी बात है” असें म्हणून त्यानें पुन्हा दार उघडलें व आसपास साध्या पोषाखांत कोणी पोलिस तर उभे नाहीत याबद्दल पाहणी करून घेतली. बाहेर उभे असलेले सर्व मवाली विचित्र पोषाखांत असल्यामुळे यासंबंधांत त्याचें समाधान झालें असावें. पुन्हा दार लावून घेऊन त्यानें मला मुलाखत म्हणजे काय असा प्रश्न केला. मीं जेव्हां त्याला सांगितलें कीं मुलाखत दिली कीं त्याचें नांव सर्वत्र छापून येईल इतकेंच नाहीं तर फोटोही जिकडे तिकडे प्रसिद्ध होईल, तेव्हां त्यानें एकदम उडी मारून माझा गळा दाबला.

दहा मिनिटांनी मी शुद्धीवर आलों तेव्हां तो मला गांवठी ब्रॅण्डी
पाजीत होता.

दहा मिनिटांनी मी शुद्धीवर आलों तेव्हां तो मला गांवठी ब्रॅण्डी पाजीत होता. “क्यौं मास्तर, अब तबियत कैसी है ?” मीं सांगितलें कीं, आराम आहे; आणि पुन्हा विराम पावणार होतो, पण तितक्यांत दारूचा घोट घशांत उतरल्यानें शुद्धीवर आलों. या वेळेस मुडदूस-खान माझ्याशीं फार गोड शब्द बोलला. आपली जीवनकथा अवश्य प्रसिद्ध करावी, त्याला कांहीं हरकत नाही, कामाठीपुण्यांत आपले शेंकडों अनुयायी आहेत त्यांना ती वाचून गुदगुल्या होतील; पण आपला फोटो व नांव मात्र प्रसिद्ध करणें आपणांस पसंत नाहीं असें त्यानें बजावून सांगितलें.

मला गर्हिवरून आलें. आपलें काम अविश्रान्त, अविश्रित करणारीं पण प्रसिद्धीची मात्र बिलकूल हांव न धरणारीं अशीं मुडदूसखानासारखीं माणसें हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकीं तरी सांपडतील का ?

एवढें झाल्यावर मुडदूसनें माझ्यासाठीं ‘छोटा खाना’ शेजारच्या हॉटेलांतून आणून माझ्यापुढें ठेवला. तीन जाड रोट व कसलेंसें कालवण होतें. “इसमें मुरगी मटन नहीं है,” त्यानें माझी खात्री केली, “बम्भन लोगवी खाते है.” तरी पण मीं हात जोडून त्याला सांगितलें कीं, उपास असल्यामुळें मला तें खातां येत नाहीं. त्याचबरोबर त्याचें उदार मन दुखूं नये म्हणून डबल कप चहा मी जरूर पिईन असेंही म्हटलें.

“उपास !” तो मला चहा पाजून तुच्छतेनें म्हणाला, “तुम्हें ऐसेहि भूखे भूखे मरनेवाले आदमी है. हमारा मामला देखो. मटन, सागुती खाके खाके ऐसी सूरत बढ़ाते है. खालीपिली दादा नहीं

बना !—आज हमारी ताकद इतनी है, कि एक ताली तो बजाना चाहिये, पच्चास आदमी दौडकर आयेंगे और तुमारा मुद्दा पड़ेगा !”

“त्याबद्दल वाद नाही.” अंगावर शहारे येऊन मी शुद्ध मराठीत म्हणालों.

नंतर मुडदूसखानाने आपली कहाणी सांगितली. मी ऐकून घेतली, हस्तांदोलन केलें व मनगटाचीं निखळलेलीं हाडें नीट करीत त्याच्या घराबाहेर पाऊल टाकलें. म्युनिसिपल वर्कशॉपपार्शीं जाऊन पोंचेपर्यंत मुडदूस माझ्याकडे संशयी नजरेनें पहात होताच. परत येतांना कुटुंबासाठीं जरीचें लुगडें ध्यायचें होतें तें मात्र घेतलें नाही. म्हणजे असें कीं, गेलों होतों शहाड्यांच्या दुकानांत पण आयल्या वेळेस खिशांत हात घालतां पाकीट परागंदा झाल्याचें लक्षांत आलें !

संध्याकाळीं सौभाग्यवतीला मुलाखतीची हकीगत सांगितली (अर्थात् पाकिटाबद्दलचें वगळून) अन् लुगडें मात्र आणायचें ‘राहून गेलें’ असें म्हटलें. त्यामुळे बावळटपणाबद्दल उद्धार होण्याचा टळला खरा, पण विसराळूपणाबद्दल मात्र कान उपटले गेले. असो; तें नेहमींचेंच आहे. सांगायचा मुद्दा काय कीं, मुलाखतीविषयीं मात्र तिनें माझे भरपूर अभिनंदन केलें व मुडदूसच काय पण सवाई मुडदुसाची मुलाखत अवश्य घेत जा अशी तिनें सूचना केली. मला यांत फाजील उत्साहाचा वास आला नी त्याचें कारणही लवकरच समजलें. सौभाग्यवतीची सात्त्विक इच्छा एवढीच होती कीं मी असा मवाल्यांच्या वस्तींतून हिंडलों म्हणजे तरी मला थोडीशी अक्कल-

हुशारी व दोन खाऊन चार देण्याची ताकद येईल. आजच पहाना, सहीसलामत अगदीं पाकीट सुद्धां न गमावतां कसा परत आलों !

यावर मीं हळूच डोळे मिचकावले. अक्कलहुशारी तरी मीं या वेळीं दाखवली होती यांत शंका नाही.

सौभाग्यवतीच्या प्रोत्साहनानें माझा हुरूप आणखीनच वाढला अन् तिसऱ्या भागांत घालण्यासाठीं 'मवाली महिले'ची मुलाखत आणण्याचा मीं निश्चय केला. पण या वेळीं मात्र तिनें तो हाणून पाडला. कारण तिचें म्हणणें असें कीं, विषाची परीक्षा पहावीच कशाला ? नदींत पूल घालतां येईल कीं नाहीं हें पहाण्यासाठीं एक गृहस्थ नदींत उतरला अन् लोंढ्याबरोबर वाहून गेला; तशागत व्हायचें. यावर मीं म्हटलें, "प्रत्यक्ष मुलाखत दिल्याशिवाय त्यांत सत्याची झांक कशी मारेल ?" तेव्हां ती म्हणाली, "झक् मारतं तें सत्य."

या उत्तरानें मला जोर आला. मी ओरडलों, "हेंच-हेंच ! हेंच तर सांगत असतो मी. सत्य नकोच असतं तुम्हां लोकांना ! समाज म्हणजे सगळा भोंदू लोकांचा बाजार. सत्याला तोंड बायची कुठून त्यांची तयारी असणार ?—का हो. तुम्हींच ना परवां तें वाचून दाखवलंत, स्त्री नी पुरुष हीं एकाच रथाचीं दोन चाकं आहेत ? त्यांतलें एक काढून ठेवूं म्हटल्यानें कसं चालेल ? अन् मवाली झाले तरी त्यांना काय बायका नसतात ?"

"कोणत्या बायका म्हणतां तुम्ही तेंच मला बरोबर समजत नाहीं." सौभाग्यवती बारीक नजरेनें माझ्याकडे पाहत म्हणाली. "त्या हलकट चालीच्या म्हणत असाल—"

“हलकट चालीच्या !” मीं किंचाळलों. “त्यांना हलकट म्हणणारी तूं कोण नी मी तरी कोण ? विचारला आहेस का हा प्रश्न तूं स्वतःला ? बोल, विचारला आहेस का ? पापाच्या गर्तेत कुणीं लोटलं या बायांना ?—बोल, कुणीं लोटलं ?—ढोंगी, लबाड, दामिक, काळ्याकुट्ट, उलट्या काळजाच्या—”

पण तिनें माझे वाक्य पुरें ऐकून न घेतांच चपक्कीदीशीं तव्यावरची भाकरी उलटली व “अरे गणू, दोन कोळसे टाक रे आणून यांत” असें फर्मावले. सौभाग्यवतीची ही रीतच आहे. उत्तर सुचेनासें झालें नी पड खायची वेळ आली म्हणजे शक्य तितका मोठा आवाज काढून मला राह घायचा, मोठ्या माशानें झिंग्याला गिळावें तसा माझा आवाज त्यांत केव्हांच लोपून जायचा नी मग बाई-साहेबांनीं दिमाख मिरवायचा !

असो. उगाच गृहकलह वाढूं नये म्हणून मग मीं तो बेत बाजूस ठेवला.

अर्थात् समाजाच्या दृष्टीनें मवाली कितीही भयंकर माणूस असला तरी दंग्याच्या दिवसांत त्याचा आपल्याला— तो आपल्या जातीचा असेल तर— उपयोग झाल्याशिवाय राहात नाही. खेतवाडींत शंकन्या घाटी म्हणजे जसा गल्लीचा दादा, तसे डोक्रे वकील (बोगस) हे एक-प्रकारें गल्लीचे ‘भाऊ’च आहेत. दंगा सुरू झाला कीं ते आपले शंकन्याशीं करार करून टाकतात : “जर टग्यासारखा वागून गल्ली संभाळशील तर पुढें दंग्याच्या खटल्यांत मी तुझा फुकट बचाव करीन.” क्वेक डॉक्टर इंगळे असेच फुकट दवापाण्याचा करार करीत. पण मनीं एकदां तो पाळला नाही वाटतें ! तेव्हां दुसऱ्या दंग्याच्या वेळीं

लोक त्यांच्याशीं करार करण्याच्या भानगडींतच पडले नाहीत. आपलेंच घर समजून त्यांनीं दवाखाना लुटून नेला.

आमच्या रंगरावाचा साहेबी पोषाख दंग्यांत त्याच्या उपयोगी पडतो हें पाहिल्यावर आमचे भिकूभटजीही एकदां सन् हॅट घालून भेंडीबश्मारांत गेले होते. पण वारा येऊन हॅट उडाली व भटजींची छुपकेदार शेंडी डौलानें फडकूं लागली. नंतर भिकूभटजी एक आठवड्यानें इस्पितळाबाहेर आले.

अलीकडे तर 'मवाली' शब्दाला शिवीचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. ज्याप्रमाणें दोन पायांच्या माणसाला बिनदिक्कत वाटेल तेव्हां 'गाढव' म्हणावें त्याप्रमाणें सुटानुतांतल्या सभ्य माणसालाही खुशाल 'मवाली' म्हणावें, असे हे दिवस आहेत.

माझा पोषाख साधारण बऱ्यापैकी असतो. पण एकदां धोबी वेळेवर आला नाही म्हणून किंचित् गबाळे कपडे घालून मला कोटांत जावें लागलें. वाटेंत रंगराव भेटला व तोंडांतली सिगरेट काढून ती दोन बोटांत धरून भुंवया उंचावून म्हणाला, "काय, मवाली दिसतोस रे !"

मला ती शिवी फार लागल्यामुळें दुसऱ्या दिवशीं मी अगदीं झकपक सूट केला व केंसबीस विंचरून फिरायला गेलों. वाटेंत कोपरकर वकील भेटले व आश्चर्यानें म्हणाले, "किती चापून केंस बसवलेत हो ?—एकाद्या मवाल्यासारखे !"

यामुळें होतें काय, वैताग येऊन जर्मनींतला तो नग्नसंघ बरा वाटतो. आमच्या ऑफिसांतले परचुरे मात्र टीकेला गांगरून न जातात. फार लक्षपूर्वक आपला पोशाख करतात. केंस चांगले विंचरतील.

चोपूनही बसवणार नाहीत किंवा झुलपेही काढणार नाहीत. सूट कोरा करकरीत असेल तर बग्याला सांगून पाठीवर शाईचे दोन ठिपके उडवून घेतील. बुटांना रोज पॉलिश लावतील पण नंतर कुटुंबाकडून ल्यावर राखेचा बोळा फिरवून घेतील.—आपल्याच्याने नाही व्हायचें एवढें सगळें !

मध्यंतरी तर 'मवाली' शब्द कॉलेज विद्यार्थ्यांत इतका लोकप्रिय झाला होता कीं अगदीं विचारून नका. 'हॅलो, मवाली'पासून जी सुरवात व्हायची ती अधूनमधून त्या शब्दाची भरपूर पेरणी झाल्यावर 'गुड नाइट, मवाली'ने शेवट व्हायचा. या लाडक्या संबोधनाचें लोण वहात वहात आमच्या घरीही येऊन पोचल्याचें मला पक्कें आठवतें. आमचा छोटू—आठ एक महिन्यांचा असेल. 'खी' मासिक नियमित वाचणारी सौभाग्यवती त्याला कधीं कधीं 'माझं फूल आहे तें', 'माझी कळी आहे ती—', 'माझी आशा ग बाई—' किंवा 'बघितलेत हंसरे डोळे ? —उमललेली पाकळी ?' वगैरे उद्गार काढते व मी उत्तर देतो, 'मला तर तें एक मुटकुळं दिसतंय !' —हातां-पायांना झटके देत गोघडीवर पडला होता. इतक्यांत गोदी आली व कौतुकानें म्हणाली, "पाहिलंत बाबा, कसा मवाली दिसतो तो !"

"खबरदार कुणाला मवाली म्हणशील तर !" मी ओरडलों व ती पळाल्यावर चुकून मनांत बोलून गेलों, "मवाली कुठची !"

या मवाली-युगांतील एक दिवस. वांद्र्याहून लोकलनें मुंबईला निघालों होतो. समोरच्या बांकावर एक पगडी घातलेला सम्य दक्षिणी गृहस्थ बसलेला असून त्याच्या शेजारी 'मराठी भाषेची घटना', चिप-छूणकरांची निबंधमाला व एक जाडा व्याकरणकोश पडलेला होता

व फाउंटन पेननें तो एका कागदावर कांहीं तरी लिहीत होता. इत-
क्यांत तें पेन त्याच्या हातून खालीं पडलें. मीं चट्‌दिशीं उचलून
तें त्याच्या हातांत दिलें. पण तेवढ्यांत पेनवर सुंदर कोरून लिहि-
लेलीं M. W. L. हीं इंग्रजी अक्षरे मला दिसल्याशिवाय राहिलीं
नाहींत. तेव्हां कुतूहलानें मीं विचारलेंच त्याला :—

“आपण तर मराठीचे अभिमानी दिसतां; मग— माफ करा मला,
पण— या झरणीवर नांव घालतांना इंग्रजी आद्याक्षरांचासा उपयोग
केलात ?”

पेन घेऊन तो गृहस्थ विमनस्कतेनें म्हणाला, “भासं नांव आप-
ल्याला ठाऊक असतं तर हा खुलचट प्रश्न आपण केला नसता.”

“काय नांव आपलें ?”

गृहस्थ खिडकीबाहेर पहात उत्तरला,

“महादेव वामन लिखिते.”

(४) खरेदी

मॅजिस्टिक सिनेमावरून रपेट करीत असतांना परवां एक चमत्कार पाहिला. खाकी कागदांत गुंडाळलेल्या पांचपंचवीस कागदी पेठ्या, हरि पांडुरंग लेले या ढोबळ अक्षरांत मिरवणारीं दोनतीन नव्या लुगड्यांचीं बोचकीं, कळीची मोटार व कचकड्याच्या बाहुल्या अन् लहानी-बाई धुरंधर यांचीं विणकामाचीं पुस्तकें (नवी आवृत्ति) इतक्या वस्तूंचा एक लहानसा डोंगर एकसमयावच्छेदेंकरून व हळुहळू पायरस्त्यावरून पुढें सरकत होता. कांहीं अंतरावरून आपली उंची जरीची शाल सावरीत व मध्येच एका हातानें अंबाड्यांतील शेवंतीची वेणी सारखी करीत एक एक पाऊल हंसगतीनें टाकणाऱ्या सुंद्राताई माझ्या दृष्टीस पडल्या व ताबडतोब मागून येणारा डोंगर कोणाच्या मालकीचा आहे हें मी ओळखलें. तेवढ्यांत शेजारच्या हॉटेलांतून एक पोरमें कप वाजवीत बाहेर पडलें व त्यानें उपरोक्त डोंगराला धक्की दिली. दुसऱ्याच क्षणीं संबंध पायरस्त्यावर कागदी पेठ्यांचा व पार्सलांचा सडा पडला व एकंदर वातावरणाला मध्यरात्रीच्या लोहार स्ट्रीटची शोभा आली.

“काय सुंद्राबाई, इकडे कुणीकडे ?” असा मी प्रश्न केला होता व त्याला मौक्तिकमाळेसारखें तेजस्वी हास्य करून सुंद्राताई उत्तर देणार होत्या, इतक्यांत वरील प्रकार घडला व त्यामुळे हंसण्यासाठीं बाहेर काढलेल्या दांतांनीं त्यांनीं आपला अधर दाबला व दोन्ही हात एकांत एक अडकवून लॅरेलकडे जसा हार्डी बघतो तशा त्या पति-राजांकडे पाहूं लागल्या.

बिचाऱ्या वामनरावांची मुद्रा अपराध्यासारखी झाली होती. त्यांच्या डोक्यावरचे केसही चक्र लॅरेलपद्धतीने वर उभे राहून पुन्हा खाली पडत होते व त्यांचे डोळे मिच मिच करीत होते.

डोंगर पोखरून उंदीर का होईना, पण तो निघाला हें पाहून लोकांना थोडा वेळ गंमत वाटली. वामनराव व सुंदराताई यांच्याकडे त्यांनी आळीपाळीने बघितले. नंतर काहीं लोक मनगटावरचें घडयाळ पाहून निराशेचा सुस्कारा टाकून पुढे चालते झाले तर काहीं 'चिकट' लोकांनी शेवटपर्यंत सिनेमा पहाण्याचा निश्चय करून लगोलग त्याच ठिकाणीं मुक्काम उभारला आणि वेळ जाण्यासाठीं दुय्यम कर-मणूक म्हणून मसाल्याची पट्टी व पिवळा हत्ती यांची ऑर्डर दिली.

सुमारे दीड मिनिट अशा रीतीने गेल्यावर सुंदराताई म्हणाल्या, "आतां उरलेलीं बाक्सं वेचणार आहांत कीं असेच उभे राहणार पंढरीच्या रायासारखे?"

त्यांनीं 'उरलेलीं' हा शब्द वापरण्याचें कारण माझ्या तेव्हांच लक्षांत आलें. 'रस्त्यांत कचरा करणें चांगलें नाहीं' हा म्युनिसिपालिटीचा उपदेश तंतोतंत अंमलांत आणण्याच्या उद्देशानें तमासगिरांपैकीं काहींनीं वरीलपैकीं बरींच 'बाक्सें' उचलून वामनरावांनीं विघडवलेलें मुंबईचें आरोग्य सुधारलें होतें.

"सदांचंच आहे तें," माझ्याकडे वळून सुंदराताई उद्गारल्या, "एक जिन्नस मेला नीट धरतां येईल तर शपथ! तरी बरं, गाडी करायचीच होती आत्तां; पण क्षणाचा धीर निघेल तर ना!....मेळं कधीं कधीं असं वाटतं, नको तो बाजार नी नको ती पीडा."

वामनराव माझ्या कानांत पुटपुटले, "माझं तरी तेंच म्हणणं आहे."

खरेदी म्हटली की माझ्या अंगावर कांटा उभा राहतो. एरवी पायपीट करण्यांत माझा कुणी हात धरणार नाही. कधी कधी संशयास्पद भटकण्यावरून पोलिस धरील तेवढाच. पण 'अमुक आणा' म्हणून कुटुंबाचें फर्मान सुटलें की आपलें बुवा पाऊल उचलत नाही. अर्थात् शेवटीं झक्कत पिशव्या घेऊन 'एक दोन' करीत जावें लागतें ही गोष्ट निराळी. पण 'आंतल्या आवाजाची' कुरकूर थोडीच थांबणार आहे ? अखेर वाटेंतल्या इराण्याकडे सोडा पितों तेव्हां बरें वाटतें.

माझी नेहमीची तक्रार ही, की एवढा जिवचा आटा करायला सांगितलाय कुणी ? त्यापेक्षा पहिल्या तारखेला एक यादी वाण्याकडे, दुसरी कापडवाल्याकडे, तिसरी लोणाऱ्याकडे नी चवथी 'स्टोर' वाल्याकडे भिरकावून घावी अन् आपण खुशाल आरामखुर्चीत विड्या फुंकीत पडावें ना ! मग तो वाणी आहे नी त्या याद्या आहेत. रोज रोज बाजार करून आजारी कां पडायचें आहे ? ती कोटदोपी घाला कुणी, ते जोडे चढवा कुणी ? त्या झोळ्या अडकवा कुणी, ते भाव विचारा कुणी अन् तें चिमटींत पीठ-मीठ-साखर धरून नसलेला शहाणपणा आपल्या बारीक डोळ्यांत आणून गंभीरपणें टीका करा कुणी ? पण छे ! आमच्या बाईसाहेबांना हें पटेल तेव्हां ना ? एक तर तिचा वाण्यावर विश्वास नाही. आणि दुसरें असें, की माझ्यावर विश्वास नाही. महिन्याचा माल एकदम मागवल्यानें वाणी गचाळ माल पदरांत बांधील नी मग पदरानें नाक धरून आपल्याला तो पत-करावा लागेल, असें तिचें म्हणणें. बरें, मला बाजारांत धाडायचा, तरी मी माल चांगला आणीन अशी स्वारीला खात्री नसते. मला

खरेदीला पिटाळण्यांत माझ्या अकलेंत थोडी भर पडावी हाच तिचा उदात्त हेतु असतो हें निराळें सांगायला नकोच.

“.....घटकाभर गेलांत दुकानांत रोज सकाळीं तर काय झालं, म्हणलें मी ? माणसाला व्यवहार तरी शिकायला नको का ? आतां एवढं वय झालं (या ठिकाणीं दर वेळीं जरूर तो महिना व आठ-बडा मिळवून तयार ठेवण्यांत सौ. मोठी पटाईत आहे) पण हुषारी-च्या बाबतींत सांबाची मूर्ति असायचं. मी म्हणलें, आपलं एक जाऊं द्या. आज उद्यां सोनापुरांत जायचींच लाकडं. पण या पोरां-कडे नको का पहायला ? त्यांना थोडं जगाचं ज्ञान नको का द्यायला ? असलाच किता जर त्यांच्यापुढं ठेवला तर कशीं करतील तीं ?

तें काहीं नाहीं. तुम्ही गोदीला नी गुंडयालाही जा घेऊन बरोबर ! (कोर्टाच्या निकालाविरुद्ध ब्रकाटला कीं शिक्षेत भर पडते ती अशी !) सकाळच्या प्रहरीं चुलीपाशीं कटकट करीत बसतात त्यापक्षीं दुका-नांत तरी रमतील. आपल्यालाही अंमळ मोकळं वाटेल” इत्यादि इत्यादि.

अन् मला संताप येतो तो या शेवटच्या वाक्याचा. आमच्या बायकांत एक संसाराचा खेळखंडोबा करण्याखेरीज बाकी खिलाडू वृत्ति नाहीं हेंच खरें. म्हणजे असं पाहा, फंडगुंडाप्रमाणें खांद्याला झोळ्या अडकवून एकाद्याला गचांडी तर द्यायचीच, शिवाय दोन्ही हात मोकळे राहूं नयेत म्हणून गोदी गुंडयासारख्या जळवा दोन्ही बाजूंनीं डसवायच्या....अन् वर दांत काढून म्हणायचें, तुम्हांला मोकळं वाटेल ! अन् काय म्हणे व्यायाम होईल थोडासा. मॅक्फॅडनच पडली कीं नाहीं मला व्यायाम शिकवायला !

बाकी या एकंदर समारंभामुळे अनुक्रमे कान, डोकें, हात, पाय यांना रगडून व्यायाम घडतो यांत शंकाच नाही. त्यांतून गुंडू-गोदीला बरोबर नेणें म्हणजे डम्बेल्सची जोडी फिरविण्यासारखें आहे. उपमा चुकलीच थोडीशी, कारण एकसारखें “बाबा, हें असं हो कसं ? तें तसं हो कसं ? सफरचन्द घ्या, बाबा. पिशवीला भोंक पडलं, बाबा.....अमुक बाबा नी तमुक बाबा.....” करीत माझी पाठ पुरवण्याच्या गुंडूला नारोशंकरी घंटा म्हणणें अधिक शोभून दिसेल. गोदीचा नमुना एक निराळाच. गुंडू फक्त माझ्या हातांना झटके देऊन खांब्यांचीं हाडें वेगवेगळीं करण्यांतच रमतो. क्वचित् प्रसंगी हातांवर तुरी देऊन गळ्यांकुच्यांतून पसारही होतो. पण तो हाडाचा डम्बिस तरी नाही. गोदू पोरगी मोठी पाताळयंत्री ! गुंडूच्या शोधार्थ मी गल्लीचें वळण घेतलें कीं ती जी एकाद्या दुकानांत शिरते ती मी गुंडूला घेऊन धांपा टाकीत परत येई तों पेन्सिली, उमटायचीं चित्रें, टोंक करायचें यंत्र व रंगाच्या कांडया इत्यादि निवडक मालाची रास तयार ठेवून शिवाय तोंडांत चॉकलेट चघळीत असते.

बरें, वाटेंत या कुलदीपकांचा कांहीं उपयोग होईल म्हणावें तर त्याही नांवानें उजेड ! झोळी चांगली असेल तर हातांत धरायला गोदीची एरवीं हरकत नसते. तिचें म्हणणें एवढेंच कीं चप्पलच्या रंगाशीं झोळीचा रंग मॅच झाला पाहिजे. हें तिचें अजब बोलणें ऐकलें कीं बायकामुलांना घेऊन उपनगराच्याही पलीकडे राहणारा मी थक्कच होतो.

गुंडूच्या हातांत पिशवी घावी म्हणावें तर तो ती एकदां या

खांधावर व एकदां त्या खांधावर अशा ऐटबाजपणें फेकील कीं त्यामुळें आसपासच्या उनाडटप्पूंनीं रस्त्यावर पसरलेलीं बोरें—पेरू तोंडांत घालून पाहतच राहावें ! शिवाय गुंडूची पिशवी नेहमींच खुल्या तोंडाची असल्यानें गोमाता त्याच्यावर नेहमीं खूप असते. त्यामुळें एक पांच वर्षांचें पोर भाजीची झोळी घेऊन जातांना दिसलें व मागून दोन तीन गाई आस्तेकदम येत असल्या तर ही मिरवणूक गोरक्षण-वाल्यांची नसून मार्केटिंग करून चाललेल्या गुंडूची आहे असें निखालस समजावें.

भोंकाची पिशवी गुंडूजवळ देण्यांत तर मुळींच फायदा नसतो. कारण तो नेमका पिशवींत जांभळें अगोदर भरून वरतीं भोपळ्याच्या फोडी व कोबीचा गट्टा ठेवील व रस्त्यांत जांभळांचा पाऊस पाडील; अन् मग 'गारा' वेंचतांना मला नाकीं नऊ येतील. बरें, हा पाऊस अव्याहत असल्यानें जबर चिकाटी धरून पहिलें जांभूळ कुठें पडलें असेल याचा शोध लावूं म्हणावें तर तेंही शक्य नसतें. कारण शोध फक्त बियांचा लागतो !

एकदां मुंबईहून येतांना मीं अर्धा मण सुका मेवा, शर्टांचें कापड, धोतरे, टोप्या, आरसा अन् सुंदरदासची छानदार खुर्ची खरेदी केली. पैसे चुकते केल्यावर प्रश्न आला, कीं एवढें सामान वांद्रयाला कसे न्यायचें ? तेव्हां टाळी वाजवूनही व्हिक्टोरिया येईना म्हणून जवळच उभी असलेली टॅक्सी ठरवून चर्नीरोडला गेलों. हमालाकडून सामान उतरवून बी. बी. त बसून वांद्रयाला उतरून सामान हमालाकडून काढवून गाडींत चढवलें व घरीं गेल्यावर उतरवून हाशहूश् करीत बालगोपालांना थोडा वेळ उड्या मारायला लावल्या. पण हा आनंद

क्षणिक आहे याची सूचना धाड्वाड् उडणारी छाती व कपाळावर आलेला घाम मला देत होताच. अन् ती भीति खरीही ठरली. पंधराएक मिनिटांनीं संकटें येण्यास सुरवात झाली. खुर्चीवर उभें राहून कवाईत करतांना पडून गोदीचा दांत मोडला, गुंडूच्या घशांत अक्रोडाचें साल अडकलें, सौभाग्यवतीनें मला आणणावळीचा खर्च किती झाला म्हणून प्रश्न केला, आंकडा कळल्यानंतर अर्था-तच माझी अक्कल कायसें खायला गेली होती कीं काय म्हणून विचारण्यांत आलें व मुंबईहूनच तडक गाडी करून आलों असतों तर काय बिघाडलें असतें म्हणून प्रश्न केला गेला. “बिघडायचं राहिलंय काय ?” मीं दांतओठ खाऊन मनांत म्हटलें.

बरें, एकदां असेंच किरकोळ पण भरपूर सामान घेऊन तें व्हिक्टोरियांत भरलें व स्वतःला बसायला जरा प्रशस्त असावें म्हणून गाडीवाल्याजवळें उच्चासनावर बसलों. वाटेंत धांवत मागें आलेल्या हमालाला नुसती चुटकी वाजवून बरोबर येण्यास सुनावलें. नंतर सहज मागें वळून पाहिलें. तों दोन्ही हात पुढक्यांच्या राशीवर टाकून व पाय पुढच्या सीटवर ठेवून तो गाडींत वामकुक्षी घेत पडला होता.

‘गरीब बिचारा !’ मीं मनांत म्हटलें व नंतर घरीं पोचेपर्यंत साम्य-वाद आणि ‘मासेस्’ यांचा विचार करण्यांत दंग झालों. घरी पोच-तांच उतरून बघतों तों सीटवर कागदांत घडी केलेले मासे दिसले व ब्राह्मण एक पाऊल मागें सरकला. नंतर चकित होऊन आणिक एक पाऊल मागें सरकला. कारण माशांखेरीज गाडींत दुसरे कांहींच

दिसेना. हमाल तर नव्हताच, पण मी घेतलेल्या सामानांपैकीं एकही पुडी शिल्लक नव्हती. डोकें खाजवतों आहे, इतक्यांत गाडीवाल्यानें खालीं उतरून माझ्याकडून भाडें घेतलें व “इन्शाल्ला !....तो मै इधरही मच्छी भूला था” असें म्हणून ते मासे उचलले व गाडी दामटली. पुढें माझी काय दामटी वळली असेल तें सांगायला नकोच. एवढेंच खरें, कीं तेव्हांपासून मी ‘मासेस्’चा विचार करण्याचें सोडलें.

पण ही झाली वाण्याचीं अन् भाजीची खरेदी. जेव्हां पोलक्याचें कापड नी लुगडीं घ्यायचीं असतात तेव्हां आमची काय धिंडका निघते ती विचारुंच नका. इतकी नाजूक खरेदी माझ्या एकव्यावर सोपवण्यास ती तयार नसल्यानें गुंडू, गोदी, ती व मी लोकलनें चर्नीरोडला जातों अन् गिरगांव नाक्यापासून आस्तेकदम लेले, शहाडे, म्हसकर अशीं स्टेशनें करीत करीत सूर्य बुडायच्या सुमारास मंगळदास मार्केटांत पोचतों. तरी लुगड्यांना पत्ता नसतोच. गुंडू-गोदीचे हात मात्र एव्हाना कचकड्याचीं खेळणीं, पत्र्याचीं विमानें, दाणे टिपणाऱ्या कोंबड्या, बॅट, चेंडू व पेपरमिट यांनीं बरबटलेले असतात. माझ्याजवळ अर्थातच ‘बरी दिसतेय् बाई’ अशा वर्णनाची एकादी किसणी, ‘बटाव्यांना होईल’ असें शिकें, अन् ‘किती दिवस मनांत होतं’ असा एकादा टॉयलेटचा आरसा लादलेला असून हमाल आतां ठरवूं, मग ठरवूं अशी माझी चुळबूळ चाललेली असते. तेवढ्यांत पुन्हा शहाड्यांकडे जाण्याची लहर येऊन गिरगांवांत टॅम आणून पोचवते व तिथून ‘हें तर मेलं स्टेशन’ इतकें जवळ असल्यानें हमालाची ‘गरज’ उरत नाही.

‘हैं तर मेलं स्टेशन,’ इतकें जवळ असल्यानें हमालाची गरजच
उरत नाही !

एकदां असाच सामुदायिक खरेदीसाठी सहकुटुंब सहपरिवार निघाले. घराला टाळे मारले. मुंबईत पायपीट, ट्रॅमसीट करीत बऱ्याच जिनसा खरीदल्या. सिनेमा वगैरे पाहून सगळे होईतों. रात्रीचे साडेअकरा वाजायला आले. परत जावे तरी त्रास अन् एकाबाच्या घरी जाऊन रात्र काढावी म्हटले तरी ते अशक्य. कारण आमची फलटण पाहून व सामानाचे हारे बघून त्यांचे डोळे फाटायचे व बिचाऱ्यांचा जन्माचा निद्रानाश व्हायचा ! शेवटी गेलों बिचारे तगमगत वांद्रयाला. आमच्या घराजवळची पाण्याची डबकी काळोखांत कशीतरी चुकवीत व्हिक्टोरियांतले सामान बिन्हाडांत नेऊन ठेवले, पेंगलेल्या गोदू-गुडूना त्यांचे शिव्याशाप खात गादीवर नेऊन निजवले व शेवटी अगदीच पेकाट मोडल्यामुळे दोघेही भिंतीला टेकून कपाळाला हात लावून बसला. तीन एक मिनिटांनी सौभाग्यवती म्हणाली, 'थोडी कॉफी करून पिऊं या का ? म्हणजे हुशारी येईल !'

“जरूर.” मी उत्तरलों व लगेच उभा राहून खिडकीजवळ गेलों. बाहेर एकाददुसऱ्या दिव्याखेरीज सारा अंधार अंधार होता. सर्वत्र निजानीज झाली होती. मला मात्र नुसत्या कॉफीच्या कल्पनेनेच इतकी हुशारी आली होती, की त्याच दिवशीं ऐकलेले सिनेमांतले गाणेंही गुणगुणण्यास मी सुरवात केली. ‘पोरं उठतील, रेकलांत असे तर’ असे सौभाग्यवतीने सुनावले नसतें तर मी तीन चार कडवीं सहज म्हटलीं असतीं. पण माझ्या नशिवांत त्या रात्री गाणें नसून रडगाणेंच होतें. कारण नुकताच खरेदी केलेला एच्. एम्. व्ही. चा ग्रामोफोन, दोन सुंदर गालिचे, चारपांच लठ्ठ उशा, शॅव्हिंग मिरर, गुंडूचा मेकॅनोचा व

गोदूचा विणकामाचा सेट इत्यादि वस्तूंवर सकौतुक व सप्रेम नजर मी टाकीत आहे तों सौभाग्यवती एकदम किंचाळली, “अगवाई ! सगळंच मुसळ केरांत—”

“काय झालं ?”

“कॉफी कशी करणार ? आगपेट्या आणायच्या राहिल्या !”

(५) टॅम-लोकल-बस

किलेक शहाणे सांगतात, कीं चालत्या टॅममध्ये सफाईनें श्लेप टाकून चढणें ही एक कला आहे. असेल. पण असल्या अंगलटीं येणाऱ्या कला मला पसंत नाहींत. अन् कलेची व्याख्या अशा रीतीनें तुम्हांला वाढवायचीच असेल तर तुम्ही उद्यां असेंही कशावरून म्हणणार नाहीं, कीं खून करून तो पचवणें ही एक कला आहे ?

तिगस्तांच टॅममधून उतरतांना माझें कलावन्त शरीर थोडें कलतें झालें अन् माझी ही कला व जीवन यांचा एकदमच होणारा अंत थोडक्यांत टळला. तेव्हांपासून चालत्या वाहनांत अगर वाहनांतून जाणूनबुजून उडी ध्यायची नाहीं असा मीं कानाला खडा लावून घेतला आहे. तो इतका, कीं आतांशा टॅम पकडावयाची झाली म्हणजे मी तिच्या चाकांकडे टक लावून पहात बसतो—म्हणजे उभा राहतो. त्यांची गरगर पुरती थांबली म्हणजे देवळाच्या पवित्र गामाऱ्यांत पाऊल टाकणाऱ्या भक्ताप्रमाणें गंभीरपणें टामरेळींत पदार्पण करतो व एवढ्या अवकाशांत तिनें प्रस्थान केलें असल्यानें अवसान गळून खालीं पडतो. पण तें कांहीं असो; जिवाची तगमग करून टॅमच्या रुळांवर कायमचें पडण्यापेक्षां क्षणभर तिच्या प्रवेशद्वारांत पडलेलें कांहीं वाईट नाहीं. उठल्याबरोबर हाशडुश् करीत बाहेरच्या बाकावर बसतां येतें.

बाकी खरें विचाराल तर धांवत्याच कशाला ?—चांगल्या स्थिर, थांबलेल्या टॅममध्ये—अन् तसेंच म्हटलें तर टॅममध्ये कशाला !

ऑम्नीबसमध्ये, रेल्वेत अगर कोठल्याही सार्वजनिक वाहनांत- शरीर भिरकावण्याचा मला भारी कंटाळा आहे. त्यापेक्षा तेंच शरीर या वाहनांच्या खाली भिरकावलेलें काय वाईट, असें कधीं कधीं मनांत आल्यावांचून राहात नाहीं. वांद्र्याला राहायचें म्हणजे थोडी का कटकट आहे ? पावणेनऊ वाजतांच सौभाग्यवतीनें आदळलेली न्याहारी वाकडें तोंड करीत घशाखालीं उतरवावी लागते. अथात् ताटवाटीं हलक्या हातानें न ठेवतां माझ्यापुढें आपटण्यांत व शास्त्रशुद्ध सरळ तोंड न करतां घाईघाईनें वेडेंवाकडें तोंड करून तें खाण्यांत तिचा व माझा दोघांचाही वेळ वांचविण हा एकच हेतु असतो. चूळ भरून होते न होते तों चार कपडे अंगांत चढवून चार मुक्तहस्तानें खोलींत फेकायचे, आपला जिना उतरून वी. बी. चा चढायचा नी शेवटपर्यंत वेळ न सांपडल्यानें ऑफिसांत दिडकीची सुपारी मागवून ती चघळीत माकडासारखें सगळ्यांकडे वघायचें. तुम्हीच सांगा, या सगळ्या चेष्टा वांदरांना शोभण्यासारख्या नाहीत का ? सौभाग्यवतीला हें सांगितलें म्हणजे ती म्हणते, “खरं आहे. फक्त वांदरांनाच शोभण्यासारख्या आहेत.”

कारण तिचें ठीक आहे. माझ्यासारखी तिला थोडीच धांवपळ करावी लागते आहे ? नाहीं म्हणायला कधींमधीं रविवारची मुंबईत भटकायला निघाली म्हणजे बसते टॅम्बेत किंवा बशींत. पण त्याही वेळेला माझ्या रूपानें हमाल बरोबर असल्यानें तिची कोणत्याही प्रकारें गैरसोय होण्याचें कारण नसतें. टॅममध्ये पुरुष गर्दी करून छमे असले तरी बायकांचें वाक बहुधा रिकामें असल्यानें ती व बोदू पुरुषांच्या ‘गार्ड ऑफ ऑनर’मधून थाटानें एक एक पाऊळ

टाकीत त्या बाकावर जाऊन बसतात. बसण्यापूर्वी छोटूला माझ्या कडेवर व पिशवी माझ्या हातांत देण्यास कुटुंब व गोदी अनुक्रमे विसरत नाहीत. गुंडू त्यांचे अनुकरण करीत त्यांच्या बाकावर बसायला गेला की गोदू त्याला चापट मारून वरील पाटीकडे बोट दाखवते व म्हणते, “स्त्रिया व मुलें यांच्यासाठी—”

गुंडू— मग मी मुलगाच आहे, नाही का ग आई ?

गोदू— आई, हा मागच्या वाढदिवसालाच नाही का ग म्हणाला, की मी आतां पुरुष झालों म्हणून ?

माझ्या बाबतींत वादाचा मुद्दा नसल्याने मी अर्थात् उभाच राहतों.

उभे राहावे लागणें ही कांहीं ट्रॅमप्रवासांतली एकच गैरसोय नाही. ट्रॅमड्रायव्हर कधी पुरुषांसाठी गाडीचा खोळंबा करीत नसल्याने पुष्कळदां चढतां चढतां तोंडघशीं पडावे लागतें. तिकिटें फार पातळ व चिटोऱ्यासारखीं असल्याने तीं कधी कधी वाऱ्यासारखीं उडून जातात. बरे, अड्डा ट्रॅमप्रवाशाप्रमाणें त्यांची सुरळी करून अंगठीत घालावी किंवा रिस्टवोंचांत बसवून ठेवावी म्हणावें, तर निदान माझ्याजवळ तरी या दोहोंपैकीं एकही अलंकार नाही. सौभाग्यवतीला ही अडचण सांगितल्यावर तिच्या सुपीक डोक्यांत कांहीं तरी विचार येऊन ती आपल्या पायांतल्या मासोळीकडे बघते व मी घाबराघाबरा होऊन “ती बघ राणीची बाग” — किंवा “तो बघ धोव्रीतलाव” असें म्हणून तिचें लक्ष खिडकीबाहेर खेंचतों. शिवाय तिकिटाची सुरळी केल्याने ती कानात घालण्याचा मोह आवरत नाही, व मग इन्स्पेक्टर आल्यावर त्याला तिकीट दाखविण्याची लाज वाटते. बाकी, असले तिकीट उलगडून तपासण्याइतकें साहस न झाल्याने इन्स्पेक्टरनें

तशीच सुरळी परत दिल्याचीही उदाहरणे आहेत.

एकदां असाच तिकीट-इन्स्पेक्टर तपासणीसाठी आला असतां मीं गुंडूकडे बोट दाखविलें. यामुळें गुंड्याच्या अंगावर अर्थात् प्रथम मूठभर मांस आलें. पण तो गांगरून म्हणाला, “बाबा, मीं तर छोट्ट्या हातांत दिलीं होतीं तिकिटें.”

छोट्टेने वळलेली मूठ गुंडूला दाखवून याचा सरोष इनकार केला. गोदूने खुलासा केला, कीं त्यानें तिकिटें गिळून टाकलीं; व गुंडूने उपाय सुचविला, कीं त्याला एरंडेल घावें. इतक्यांत ‘तिकीट प्लंज’ ही गर्जना पुन्हा एकवार झाली, व मीं नवीं तिकिटें घेतलीं. त्यावेळीं माझे डोकें भडकून गेलें होतें कीं छोट्ट्या एरंडेल देण्याऐवजीं खिशांतली अस्पिरीनची गोळी मला तोंडांत टाकावी लागली.

पूर्वीं वांद्रघाला आमच्या शेजारीं राहणाऱ्या एका नटव्या किरिस्तांव मुलीला मात्र टॅमच्या तिकिटानें ताळ्यावर आणलें होतें. तिला म्हणें रोज नव्या नव्या तरुणांची ओळख करून त्यांच्याबरोबर भटकण्याचें वेड होतें. वाङ्निश्चय झाल्यावरही हा नाद चालू राहिला असता; पण सुदैवानें टॅमच्या तिकिटाची सुरळी अंगठींत घालण्याची तिलाही संवय लागली व त्यामुळें वाग्दत्त मुद्रिकेकडे वारंवार लक्ष वेधल्यानें तिला आपल्याबरील जबाबदारीची जाणीव झाली.

रेल्वेचीं तिकिटें निदान जाड असल्यानें छोट्ट-ग्रूफ तरी असतात. पण याही बाबतींत तिकिटांचा धुव्वा उडाल्याचे दाखले माझ्या आयुष्यांत आहेत, आणि याचें कारण अर्थात् गोदूगुंडू यांचा तीन पत्त्यांचा अभिनव डाव !

शिवाय लोकल गाड्यांतून रोज जायचें नी रोज तींच तोंडें व तींच

स्टेशने पाहायचीं म्हणजे आटा होतो हो जिवाचा ! आणखी रेल्वे-प्रवासांत पासाची भानगड असते ना एक मार्ग ? मी तर महिन्यांतून दहा वेळां पास हटकून विसरतो अन् मग केवढीही वीरश्री आणून छातीवर हात ठेवून बेदरकारपणें पास म्हणून ओरडलों तरी तिकीट-कलेक्टर मला अलग बाजूला निवडल्याशिवाय राहत नाहीं. एकदां तर मीं असें ठरवून टाकलें होतें, कीं पासाला एक रेशमी दोरा लावावा अन् त्याचें दुसरें टोक कोटाला कायमचें शिवून टाकावें. पण यावर कोपरकरांनीं मला चक्क असें सांगितलें कीं, “असं काहीं करूं नका. कारण तुम्ही हें विसरतां, कीं कोट धोव्याकडे धावचा असतो. दुसरं असं विसरतां कीं तुम्ही आम्ही विसराळू आहोंत. मी एकदां असंच केलं होतं अन् धोव्याकडून कोट आल्यावर उरलेले चार दिवस तरी वापरायला मिळेल या आशेनें मी आंत राहिलेला पास शोधूं लागलों तेव्हां चघळून टाकलेल्या उसाच्या चोथ्यासारखी एक लहानशी गुठळी सांपडली. चौकशीअंतीं मला असंही समजलं, कीं पुरेपूर पंधरा दिवस आमचा धोव्ही महालक्ष्मीच्या भट्टीवर कपडे धुवायला नेत होता तें माझ्या पासावर !”

कांहीं लोक मात्र तिकीट-कलेक्टरच्या हातांवर तुरी देण्यांत महा-वस्ताद असतात. माधवरावांबरोबर त्यांचा टाण्याचा एक मित्र बोरी-बंदरला आला. तिकीट काढलें नव्हतेंच. माधवराव गांगरून गेले होते. दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं त्यांना एक जरा नाजूक ‘अपॉइंटमेंट’ असल्यानें त्या दिवशीं कोर्टाचें समन्सबिमन्स आल्यास त्यांना नको होतें. पण बोरीबंदरला उतरल्याबरोबर त्यांच्या मित्रानें त्यांची समजूत घाळून त्यांच्या हातांतली पाईप व छानदार छडी आपल्या हातांत घेतली.

क्षणाचाही विलंब न करतां मित्रांनै पाईप झटकली व 'सॉरी' म्हटलें.

माधवराव बुचकळ्यांत पडून पास दाखवून बाहेर पडले. मित्राने उजव्या हाताने छडी हालवीत डाव्या हाताने सहज पार्सिप काढून विनदिककत 'पास' म्हटले. पण कलेक्टरने हड्डाला पेटून 'प्लीज शो युवर पास' असा आग्रह केला. क्षणाचाही विलंब न करता मित्राने पार्सिप झटकली व 'सॅरी' म्हटले. विचारा तिकीट कलेक्टर नाका-तोंडांत गेलेली राख बाहेर काढतो आहे तो माधवरावांजवळ पोंच-लेला मित्र त्यांचा पास विद्युदेगाने आपल्या हातांत घेऊन तिकीट-कलेक्टरला दाखवून पुन्हा "ऑफुली सॅरी !" करुं लागला. माधव-रावांच्या प्रश्नाला त्याने उत्तर दिले, "छडी एवढ्याचसाठी घेतली होती की दुसरा कलेक्टर गडबड करुं लागला तर छडीच्या आंकडीने त्याचा पाय ओढायचा व सॅरी म्हणायचे — पण अर्थात् (पिवळ्या पगडीकडे पहात) दॅट वॉज रिस्की !"

हे लोक रेल्वेइतकेच ट्रॅमच्या प्रवासांतही बेदरकार असतात. शक्यतो गर्दी असलेल्या ट्रॅममध्ये कंडक्टर 'जागा नाही' म्हणत असतां तसेच घुसतील. व पायरीवर उभे राहून दोन 'थोप्यां' (stop) चा प्रवास करतील. पुन्हा मागच्या ट्रॅम्बेत गर्दी पाहून एकदोन थोडे प्रवास. नंतर तिसरीत चढतील. हिच्यांत चुकून गर्दी नसली तर वेडपटासारखे कंडक्टरला विचारतील, "काळबादेवी ?". त्याने 'नहीं गिरगांव' असे उत्तर दिले की एक जंगी शिवी हांसडून पुढच्या थोप्याला खाली उतरतील. पोषाख चांगला चापचोपीचा व थाटाचा असेल तर यांच्या अंगठींत जुन्यापुराण्या तिकिटाची सुरळी ठरलेलीच; व दुमजली ट्रॅम पाहून यांनी आंत पाऊल ठेवलेच. नंतर लगबग जिना चढून वर जातील व थोड्याच वेळाने विचार बदलल्यासारखे दाखवून

खाली उतरतील व खालच्या मजल्यावर खिडकीजवळ बसतील. कंडक्टरने तिकीट विचारल्यास त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून 'उपर लिया' असे सिनेमाच्या पाठ्या वाचीत उत्तर देतील. 'शेठ' लोकांच्या पोषाखा-कडे व अंगठीतील तिकिटाकडे पाहून कंडक्टर अधिक चौकशी करीत नाही. त्यांतून त्याने केलीच तर हे लोक अंगठीतून तिकीट निघतच नाही असा बहाणा करतील व शेवटी खूप जोर केल्यावर तिकीट बाहेर निघेल पण ते अशा झटक्यासरशीं की क्षणाधात खिडकीबाहेर त्याची वाऱ्यावर वरात ! मग अर्थात् "बडी आफत हुई !" करीत एक आणा देऊन दुसरे तिकीट घ्यावे लागते पण बेअब्रू ठळते. काही लोक मात्र धांवपळ करून टॅमखाली उतरून त्या उडणाऱ्या तिकिटामागे धांवण्याइतके निगरगट्ट असतात. तिकीट अर्थात् त्यांच्या मुठीत सांपडणें कठीण असतें, पण त्यामुळे त्यांची झांकली मूठ सव्वा लाखाची राहून गाडींतल्या उतारुंत हंशा पिकवल्याचें त्यांना श्रेय मिळतें.

आमचे भिकूमटजी प्रथमच जेव्हां मुंबईस आले तेव्हां त्यांना टॅमची बरोबर कल्पना नव्हती. वाडीबंदरहून दादरकडे जातांना एक बरीशी टॅम पाहून ते आंत चढले. दुसरे कोणीच चढेना हें पाहून त्यांना जरा नवल वाटलें व टॅमला आंत बसण्यासाठीं खुर्च्या नाहीत, इतकेंच काय पण आंत शिरायलाही दार नाही हें पाहून अधिकच नवल वाटलें. मग ते बाहेरच्या जागेतच उभे राहून "The Electricity", "Electricity is best" वगैरे पाठ्या वाचूं लागले. त्यांचा हा अवतार व हातांतलें बोचकें पलीकडून जाणाऱ्या टॅमच्या ड्रायव्हरने पाहून त्या ड्रायव्हरच्या एकंदर प्रकार लक्षांत आला व या ड्रायव्हरने लगेच खाली

उतरून भटजींचा कान धरून त्यांना ही कंपनीची दुरुस्त-कामाची गाडी आहे असें सुनावले.

भटजींचे धाकटे वंधु दामूभटजी यांनीं तर एकदां कमालच केली. ते पहिल्यांदा 'दादा'बरोबर मुंबईत आले तेव्हां त्यांना माहीत होतें कीं, मुंबईत 'बस' नांवाचें नवीन वाहन निघालें असून त्याला छान-दार पॉलीश व कांचेच्या ग्विडक्या असतात, पण भाडें जास्त असतें; तेव्हां 'दादा' कांहीं आपल्याला त्यांतून नेणार नाहीत हें ते जाणून होते. पहिल्याच दिवशीं दुपारचे चहाचा कप मारून भटजी बाहेर पडले व वशीची वाट पाहूं लागले. ठिळक पुलाजवळ लवकरच त्यांना हवी होती तशा प्रकारची मोटार गाडी मिळाली. गाडीला चारी बाजूंनीं कांचा होत्या; व तिच्यापुढें लांब झगे घातलेले चार पांच लोक कांहीं तरी पुटपुटत चालले होते. ड्रायव्हरला सांगून यांना दूर घालवून देऊं असें मनाशीं ठरवून दामूभटजींनीं झपाट्यानें जाऊन कांचेचें दार उघडलें. आंत पाय ठेवल्याबरोबर ते म्हणाले, "अरे वा ! दुसरं कोणीच नाहीं इथं ! मग झोपायला काय हरकत आहे ?"

पण भटजींना क्षणभरसुद्धां झोपायला मिळालें नाहीं. ते अंमळ खालीं पडतात तोंच "ही इज् मॅड ! -मॅड ! -", "पकडो उसकू !" "—हैसा कुठूनसा आंत शिरलोंव ? " इत्यादि आवाज त्यांना ऐकूं आले. भटजी पुन्हा उठले व मागून येणारी सूटबूटवाल्या ब्रोडक्या किरिस्तावांची ती धांदल पाहून चकित झाले. ते कोंपऱ्यांत अंग चोरून बसले व भीत भीत बोलले, "या कीं ! तुम्हांला जागा आहे आंत." पण त्या लोकांनीं त्यांच्या आमंत्रणाचा स्वीकार

करण्याऐवजीं पोलिसांनींच पुढें येऊन दंडुक्यानें भटजींचें स्वागत केलें. नंतर दंडाची रक्कम भरल्यावर भिकूभटजी डोळ्यांत पाणी आणून म्हणाले, “इतके रुपये फुकट पाण्यांत गेले. त्यापेक्षां मला बोलतास तर अफगाण चर्चपर्यंत तुला तीनदां कीं रे बसमधून फिरवून आणला असता !”

टिळक पुलावरचें तें दृश्य पाहून त्याचा अर्थ मात्र निरनिराळ्या लोकांनीं निरनिराळा केला. एक गृहस्थ शिष्टपणानें सांगूं लागले, “चोर आहे, दुसरं काय ? प्रेताचं ताळू चाटणारे लोक आहेतच कीं जगांत !”

तर दुसऱ्या एकांनें घरीं येऊन बातमी दिली : “मर्तिक उठून बसलं.”

(६) उत्सव—जत्रा—उरूस

चांगली एकाला एक लागून सुट्टी आली होती परवां, तेव्हां म्हटलें मंडळींना घेऊन पुण्याला सोन्यावापूंकडे चक्कर टाकून येईन. पण सुट्टी कसली आहे तें ध्यानांत घेतलें नी तडाफडकी बेत बदलला. चालत्या ट्राममध्ये चढणें अन् गणपतीच्या दिवसांत बाहेरून पुण्याला जाणें एकप्रकारें सारखेंच म्हटलें पाहिजे. ज्याला सराव आहे त्याला मजा वाटेल; इतरांचें डोकेंच फुटायचें— किंवा पिकायचें !

आणि दुसरें असें कीं, मुंबईत काय ही 'मजा' थोडी आहे ! श्रावण महिन्यांत सुट्ट्या खूप म्हणून एरवीं बैतागलेला मुंबईकर जरा विचारा खुपीत असतो, तोंच महिन्याचा शेवट येऊन आगामी गणेशोत्सवाचे ढग जमूं लागतात. स्पष्टच सांगायचें तर या चळवळ्या लोकांच्या बांडक्यावर वर्गणीचा पाऊस पाडण्याची ती सूचना असते. मला संताप येतो तो पैसे देण्याचा ! एरवीं तुमची ती हुल्लड, ते मेळे, तीं गाणीं नी ते संवाद ऐकून वेईन मी. पण निढळाच्या धामानें मिळवलेल्या दिडक्या कां म्हणून ओतायच्या तुमच्यापुढें ? बरें, हे फंडगुंड येतात ते तरी सिधेपणानें ?—छट्, मुळींच नाहीं ! छक्केपंजे त्यांच्या पांचवीलाच पुजलेले. येतील, जोडे बाहेर काढतील, कोपरापासून हात जोडतील, तव्येत कशी आहे म्हणून विचारतील "चहाबिहा ठेवूं नका बुवा" म्हणून सांगतील, छोटूचा गालगुच्चा घेतील, 'काय रे गुंड्या, तुला काय आवडतें ?' म्हणून विचारतील—

नुसतेंच ! देणार नाहीत पेपरमिठाची गोळी सुद्धा !— नी चोपडी उघडून पावती फाडतील. आंकडा बहुतकरून टाकलेलाच असतो. आपण फक्त चश्मा लावून तो कितीचा आहे हें वघायचें नी त्या मानानें पिशवी खुली करायची.

शिवाय येतात ते एकास एक आधार अशा जोडीजोडीनें. आणि अशा जोड्या दहा पांच तरी फिरकत असतीलच. सगळेजण अर्थात् वाडीचे गेल्या तीस वर्षांपासूनचे आधारस्तंभ असतात— एका मिस्रूड न फुटलेल्या गुंडानेही हीच ग्वाही दिली. गेल्या सोमवारी मॅड्यासारखें तोंड असलेला एकजण आला, नी हें: हें: हें: करीत “वहिनी कशा आहेत ?” म्हणून चौकशी केलीन्. मी उलट प्रश्न केला, “काळ्या का गोऱ्या विचारतांहा ना ?” अन् चक्क त्याच्या तोंडावर म्हटलें, “वाट चुकलां असाल आपण.” पुढें मनांत असेही बोलून गेलों कीं, स्टेशनजवळच्या कत्तलखान्यांत आपण जायला पाहिजे होतें, म्हणजे आपली चांगली वाट लागली असती. पण गृहस्थ खमंग इतका, कीं खांद्यावर हात ठेवून म्हणतो, “वा राव ! ओळख विसरलांत वाटतं ? —बरं, जाऊं द्या. गोदीचा दांत पडला होता तो कसा काय आहे ?” मी संतापून त्याची बत्तिशी रंगवणार होतो; पण नुसतेंच दांतओठ चावून उत्तरलों, “माहीत नाही. छपरावर टाकला होता. पहायचा असल्यास शिडी लावून देतो.” शेवटीं अर्थात् त्याचा खरा उद्देश बाहेर पडला; अन् वर्गणीचा रुपाया खिशांत टाकल्यावर “भारी बुवा थड्डेखोर तुम्हा” असें म्हणून दांत दाखवीतच तो निघून गेला.

गणेशोत्सवांत आमच्या गुंड्याची धांदल विचारूं नका. पांच

वर्षाचें पोर, पण चळवळीचा श्रीगणेशा आतांपासून सुरू झालेला. यंदा बापड्याला कुठल्याशा मेळ्यांत गालबोट म्हणून घेतलें होतें. पण त्यासाठीं विचाऱ्यानें मेहनतही खूप केलीन्. मुदाम गाणें शिकला. “माझा गुणाचा तो” म्हणून सौभाग्यवतीनें रास्त कौतुक केलें व मलाही पोराचा अभिमान वाटला. पण वास्तविक गुलाम गाण्यासाठीं मेळ्यांत शिरला नव्हताच मुळीं. कारण पांच मुळांत गुंडू असला कीं, चार मुलें गायचीं अन् हा नुसताच तोंड उघडून मिटायचा. एकापरी चांगलेंच होतें. कारण पोरगा खरोखरीच गायला लागला असता तर झोंपलेले श्रोतेही उठून घराकडे गेले असते अन् विचाऱ्या विघ्नहर्त्याचे प्रचंड कान किटून त्याची अपकार्ति झाली असती. — तर सांगायचें काय, कीं दुसऱ्या का तिसऱ्या दिवशीं गुंड्याच्या खोलींत खिरापतीची रास अन् व्रताशांची चळत पाहिली नी गुंड्याचें खरें विंग समजून आलें.

सौभाग्यवतीलाही गणेशोत्सव मनापासून आवडतो. कारण नवीं लुगडीं नेसून मिरवायला मिळतें; किंवा मिरवायला लुगडीं हवींत म्हणून नवीं ध्यायला मिळतात. शिवाय गणेशोत्सव हा ‘मेन्ली’ पुरुषांचा ! मरमर मरायचें त्यांनींच, मंडप उभारायचे त्यांनींच, आरत्या करायच्या त्यांनींच — त्यासाठीं कित्येकदां हरवलेली टोपी उचलून डोक्यावर ठेवायची त्यांनींच — अन् वायकांनीं मात्र नुसते संवाद ऐकायला म्हणून यायचें, नी वर आपलाच संवाद सुरू करायचा. स्त्रीदाक्षिण्यामुळें त्या बोलत असल्या तरी त्यांना बोलतां येत नाहीं.

म्हणजे कार्यक्रमान्त ऐकण्यासारखें कांहीं असतें असें नाहीं म्हणत मी. उलट शक्य तितक्या लवकर तिथून पळ काढलेला बरा असतो;

आणि तेवढ्यासाठी व्यासपीठाजवळ बैठक न मारतां मागे मागे उभे राहिलेले बरे असते. अलीकडे उत्सवालाच मी विटलों आहे म्हणून; नाही तर मागे मी असेच करायचा. मुंबईला जाऊन वेलणकराकडे भरपूर जेवण खायचें अन् मग 'एक-दोन' करीत गिरगांव काळवा-देवीचे सगळे मुक्काम घेत शेवटीं भांगवाडीचा गणपति गांठायचा. दुसऱ्या दिवशीं पुन्हा "वेलणकर" चापून बनामा लेन, दोन देवळें करीत उलटा हात मारायचा. असें केलें म्हणून तर डोकें फिरलें नाही व डोक्याचा केसन् केस काळा राहिला.

कारण एकंदर सतावून सोडण्यासारखाच कार्यक्रम असतो. काय ते मेळे नी काय त्या पद्यावल्या ! काय ते स्वयंसेवक नी काय त्या ग्यासच्या बत्या ! त्यांतून डोळ्यांवर झांपड आलेल्या त्या परकऱ्या पोरी जेव्हां 'स्वागत हेंऽ अपणां—' किंवा 'नमं शारदा—' म्हणून किंचाळूं लागतात किंवा मेंदूवर बुरशी आलेले वक्ते कपाळावर आरशी चढवून 'आमची सनातन संस्कृति व —' म्हणून उपदेशाचे डोस पाजूं लागतात तेव्हां सुरवातीलाच तिथून सुंबाल्या केलेला बरा वाटतो. खरें सांगायचें तर मला आपल्या त्या नकला नी ते पोवाडे आवडतात. पण असले कार्यक्रम ऐकण्याचें तरी नशिबांत लागतें. माझें काय व्हायचें, नाक्यानाक्याचे गणपति घेत अमुक ठिकाणीं पोवाडा आहे असें ऐकल्यावर मी तिकडे कूच करीं...तों तेवढ्यांत त्या ठिकाणीं इतकी गर्दी जमलेली असायची कीं, 'सिंहीण निजे घायाळ—' ही वीरश्रीयुक्त ओळ कानांवर पडून माझ्या अंगावर रोमाञ्च उभे राहताहेत तों लगोलग माझ्या घायाळ शरिरावर आड-दांड श्रोत्यांची तल्लीन फौज उभी राहायची. कांदेवाडींत श्री. दोड-

क्यांच्या नकला होणार हें ऐकून मी एकदां तातडीने तिकडे गेलों; तरीसुद्धां उशीर झाल्याची धाकधूक वाटत होती. पण सुदैवानें कांदेवाडींत पोचलों तेव्हां कार्यक्रम चालूच होता. श्रोतृवर्गही विरळ पाहून समाधान मानीत पुढल्या रांगेत जाऊन बसलों व समोरची उपरणेवाली व्यक्ति पाहिली नी तिच्या गर्जना ऐकल्या तेव्हां ताडलों कीं ही दिसते आहे 'बिनदिक्कत' पत्राच्या संपादकाची नकल. एकंदर नूर पाहून खूप झालों व मान डोलवूं लागलो तो कुठूनसा एक कुजका वटाटा माझ्या टाळूवर येऊन आपटला. तो बहुतकरून व्यासपीठासाठीं योजलेला असावा. डोळे उघडून व डोक्यावरून हात फिरवीत संतापानें शेजाऱ्याला म्हटलें, "काय लोक तरी असतात हो ? इतकी हुबेहुब नकल चालली आहे तरी त्यांत व्यत्यय !"

शेजाऱ्यानें गंभीरपणें उत्तर दिलें, "नकला संपल्या; हें व्याख्यान आहे." मीं भिऊन म्हटलें, "कुणाचें ?" तो म्हणाला, "बिनदिक्कत पत्राचे सुप्रसिद्ध संपादक श्रीयुत—" पण मी पुरतें ऐकण्यास थांबलोंच नाहीं. तिथून घाम पुशीत "यः पलायते" केलें व जवळच्या तांबे आरोग्यभुवनांत शिरून "गरम गरम आण" म्हणून फर्माविलें. "काय?" अशी पृच्छा होतांच ओरडलों, "काय वाटेल तें आणरे—पण आण !—झुणकाभाकर सुद्धां चालेल !"

माणूस जात्या उत्सवप्रिय असतांना मी असा विटलेला कसा अशी शंका कांहीं वाचक काढतील. अन् आमचा रंगराव तर यामुळें उलटा सिद्धान्त काढून हा माणूसच नाहीं असेंही बडबडायला लागतो. वास्तविक माझी हरकत उत्मवाला नसून कार्यक्रमाला आहे. मात्र साहित्यिक लोकांचे उत्सव पूर्णपणें बाद (taboo) समजावेत.

M. 2245.

पुण्यतिथीला हजर राहण्यास माझी हरकत नसते. फक्त तिथें जातांना कुणाची पुण्यतिथि आहे तें 'नवा काळां'त पाहून जावें लागतें. कारण पुष्कळदां असें होतें कीं अशा वेळीं भावनेच्या भरांत 'शिवाजी', 'तुकाराम महाराज', 'अहिल्याबाई' इत्यादि सर्वच नांवें येऊन जातात नी ऐकणाराला भ्रमिष्टासारखें होऊन हें श्राद्ध मूळ आहे कुणाचें नी आपण विकतचें घेतलें कुठून, असें होतें.

मला आवडणारे खरे उत्सव म्हणजे जत्रा नी उरूस होत. सौभाग्यवतीलाच विचारा, आम्हीं महालक्ष्मीची जत्रा एकदांतरी चुकवली आहे का तें ! यंदा कदाचित् छोटूचा अवतार झालेला असल्यानें नाहीं जमायचें. पण गोडू गुंडू थोडींच गेल्याशिवाय राहाणार आहेत ! महालक्ष्मीला जायचें म्हणजे समारंभच असतो तो ! या शुभप्रसंगीं बाईसाहेबांनीं लुगड्यांखणांचें कपाट अन् आम्हीं खास कपाटाचे खण एकदमच उघडायचे असतात. बांधा येतो तो इथेंच. गृहलक्ष्मीच्या स्थलान्तरावांचून महालक्ष्मी प्रसन्न करतां येती तर आणखी काय हो पाहिजे होतें ? पण तें कुठलें व्हायला ? सहकुटुंब सहपरिवार आमची फलटण महालक्ष्मीला गेलीच पाहिजे नी तीं खेळणीं नी त्या मिठाया घरीं येऊन पडल्याच पाहिजेत. माझी भोळी आशा इतकीच आहे कीं, पुढेंमार्गे या खर्चात भर म्हणून 'जत्रेंत गहाळ' झालेल्या गोदी अगर गुंड्याच्या शोधार्थ जाडें बक्षिस लावण्याचा प्रसंग माझ्यावर येऊं नये ! कारण, बांद्र्याची मठमाहुली जवळ असल्यानें तिथल्या जत्रेंत संध्याकाळीं रोज फेरफटका करायचा व कित्येकदां 'उणें-गुंडू' परत यायचें असा आमचा नित्यक्रम आहे. मला 'नवरात्र संपलें व दसरा उजाडला' म्हणजे कधीं कधीं

मुक्ततेचा श्वास सोडावासा वाटतो तो या एकाच अडचणीमुळे.

तसें म्हणाल तर जत्रेत हिंडतांना मी भारी उल्हासांत असतो. 'तुला काय पाहिजे ?— बोल, निवड यांतून लवकर' वगैरे आश्वासनें सुनावण्यांतही एक प्रकारचा मोठेपणा असतो. आमच्या गोदीची निवड कधींच झट्दिशीं व्हायची नाही. एकदां म्हणेल मला तें विमान द्या, मग म्हणेल छट् ! ती जपानी बाहुलीच बरी. यामुळे धक्केबुक्के खात सवंध जत्रा फिरून पुन्हा पहिल्या जागीं केवळ गोदीसाठीं यावे लागते. जत्रेत "भूलभुलैय्या" म्हणून एक करमणुकीचा प्रकार असतो; पण पैसे देऊन वाट चुकण्यापेक्षां अशा रीतीनें गर्दीत शिरून परांगदा होणे यांत खरा Thrill नाही का ? काटकसरी गुंड्याला ही कल्पना बरेच दिवसांपासून सुचलेली आहे व तो ती अंमलांतही आणतो. त्यामुळे त्याच्या पाठीं मी व माझ्या पाठीं शोधार्थ क्रमाक्रमाने इतर मंडळी असा एक कौटुंबिक भूलभुलैय्याच तयार होतो.

'काय ध्यायचं ?' म्हणून विचारले कीं गोदूप्रमाणें घुटमळत न बसतां गुंडू ताड्दिशीं कुठेंतरी बोट दाखवतो, मात्र त्याची निवड झटपट असली तरी पुष्कळदां सामान्य दृष्टीला पटण्यासारखी नसते. एकदां 'तुला खायला काय पाहिजे ?' म्हणून विचारले असतां गुंडूनें सळईत घालून शेंगडीवर "भजीं" भाजीत बसलेल्या एका दाढी-वाल्याकडे आ वासून पाहिलें होतें; अन् खेळणें म्हणून एक विचित्र माकड खरीदून माझ्या खाशांत टाकलें होतें. मला काय माहीत, त्यानें माकडाला किल्ली दिली होती म्हणून ?—अन् परत जातांना माझ्या पोटाला बसणारे चिमटे भुकेचे किंवा टेकणांचे नसून त्या

माकडाच्या क्राँव क्राँव करणाऱ्या दांतांचे होते म्हणून ?

जत्रेतून हिंडतांना मी गुंड्यावर सक्त नजर ठेवतो तो त्याच्या या ब्राह्मण्यामुळेच. तरी एकदां आमची नजर चुकवून तो एका बंगाली जादूगाराचे खेळ पाहण्यास उभा राहिला. गोदीनें ही गोष्ट आपल्या आईच्या लक्षांत आणली. लगेच आम्ही माघारीं फिरून त्या जादूगाराच्या अड्ड्याकडे गेलों. जादूगारानें आपल्या पुढ्यांत ठेवलेल्या भेसूर कवटीकडे गुंडू कौतुकानें पहात होता. तेवढ्यांत एका रिकाम्या पेटाऱ्यावर छडी आपटून जादूगारानें आवाहन दिलें, “बोलो कोई लडका है इसमें बैठनेवाला ? ” मी भयशंकित होऊन गुंड्याला मार्गे ओढणार तोंच त्यानें शूरपणानें स्वतःची रिकूटभरती केली. जादूगारानें त्याची पाठ थोपटतांच माझ्या अंगावर मूठभर मांस आल्याशिवाय राहिलें नाहीं. सौभाग्यवतीला मात्र दे माय धरणी ठाय झालें. गुंडू आतां जाणार तेव्हां एकट्यापुरतेंच चॉकलेट घ्या असें गोदीनें मला सुचविलें. गुंडू पेटाऱ्यांत उतरला, झांकण लागलें, पिशाच्चांना आमंत्रण पोंचलें, थोड्या वेळानें पुन्हा झांकण उघडलें व हजारों डोळे पेटाऱ्याकडे आतुरतेनें लागले. जादूगारानें आंत काठी खुपसून गुंडूचें हाडुकसुद्धां उरलें नसल्याचें सिद्ध केलें व सौभाग्यवती किंचाळी फोडून माझ्या खांद्यावर पडली. मी घाबराघुबरा झालों. जादूगारानें टोपी फिरवून पैशाची मागणी केली. सौभाग्यवतीनें मोहनमाळ काढून रडत म्हटलें, “बाबा रे, वाटेल तें घे पण माझा गुंडूराजा मला परत दे.” मी तिला आवरलें व जादूगाराला पोलिसाच्या ताब्यांत देण्याची दहशत घातली. त्यानें हंसून माझ्याकडून रुपया घेतला व पेटाऱ्यावर पुन्हा मंत्र टाकला. झांकण उघडलें. तों फक्त एक कोंबडीचें

अंडें निघालें. जादू फसली हें पाहून त्यानें बावरल्यासारखें दाखवलें. सौभाग्यवतीनें हंवरडा फोडला. मी जादूगाराचा कान धरून त्याला पोलिसठाण्यावर नेणार तों जादूगारानें अंडें आपटून फोडलें व माझाच कोट कोणीतरी धरलेला पाहून मागें वळतों तो गुंडू 'कशी केली !' अशा अर्थी डोळे मिचकावीत उभा होता !

उरसाविरसांत हिडतांना मला लहानपणचे दिवस आठवतात. मी अगदीं पोरच बनतों म्हणा ना ! आमच्या बाळपणीं पोराना खर्चाला फार पैसे मिळतच नसत. दोन देवळाच्या जत्रेंत दिडकीचें पिटपिटें घेऊन दिलें कीं आम्ही खूप असूं. आतां दिवस बदलले आहेत. त्या कळीच्या मोटारी काय, तें कॅरम काय, ते बाजे काय नी तीं बॅटबॉल काय ! पण पोरानांसाठीं या जिनसा घेऊन द्यायला, इतकेंच काय पण त्यांच्याबरोबर पाळण्यांत बसायलाही माझी तयारी असते. सौभाग्यवतीला हें आवडत नाहीं व 'अगदींच पोरगत करायचं !' म्हणून ती बाजूला उभी राहते. जिच्या हातीं पाळण्याची दोरी तिनेंच असा असहकार केल्यावर बिचाऱ्या पुरुषांनीं काय करावें ? कुठल्याशा जत्रेंत अशीच एकदां गम्मतचक्रा (Merry-Go-Round) वर बसण्याची हुक्की आली. गोदी गुंड्यांनीं तर लगेच टाळ्या पिटून घोड्यांवर बैठक मारली सुद्धां. मीं तिलाही खूप आग्रह केला. पोरकटपणाचा न्यूनगंड दूर करण्यासाठीं तिला "जग हें नाहीं तरी एक गंमतचक्र आहे व त्यांत आपण गरगर फिरायचं असतं. म्हटलंच आहे—चक्रनेमि-क्रमेण—" वगैरे तत्त्वज्ञान सांगितलें. पण तिनें साफ बजावलें 'मी येणार नाहीं; माझं डोकं फिरेल.' शेवटीं मला स्वार्थत्याग करण्याची

इच्छा नसल्याने मी तिला महिलांच्या एका चिमुकल्या सॅभेत बस-
विलें नी स्वतः गंमतचक्रांतल्या उरलेल्या घोड्यावर टांग मारली.

आणि दहा मिनिटें गोल गोल फेऱ्या मारून जेव्हां खालीं उतरलों
तेव्हां तिला भेटण्यासाठीं म्हणून तिघांनीं तीन दिशा धरल्या.

आणि दहा मिनिटें गोल गोल फेऱ्या मारून जेव्हां खालीं उत-
रलों तेव्हां तिला भेटण्यासाठीं म्हणून तिघांनीं तीन दिशा धरल्या,
कारण माथीं गरगरां फिरत असून 'कुत आयातः' असें झालें होतें.
समाधान एवढेंच होतें कीं पृथ्वी गोल असल्याने 'रौंड' मारतांना
कुठें तरी गांठ पडेल. पण मला राहून राहून टोंचल्यासारखें वाटत
होतें कीं, आतां राणीसाहेब काय म्हणतील ? बेपत्ता झालेलीं
गोदी-गुंडू व माझे भिरभिरणारे मस्तक इत्यादि गोष्टींचा परिणाम

होऊन तिचें तर मस्तक भडकणार नाही ? 'तरी मी सांगत होलों—'
वगैरे ठशाचें व्याख्यान तर ऐकावें लागणार नाही ?

पण 'महिला-मंडळा'च्या तंबूपाशीं पोंचलों नी चकित झालों.
कारण सौभाग्यवती माझ्यापेक्षांही भ्रमिष्ठ झालेली दिसली. डाव्या
हातानें तिनें डोकें दाबलेलें असून उजव्या हातानें कुणाला तरी दूर
लोटल्याचा मूक अभिनय ती करित होती, फुकटे प्रेक्षक बरेच
जमले होते.

मीं घाईघाईनें जवळ जाऊन विचारलें, "असं काय करतेस ?—
झालं काय तुला ?"

वेड्यासारखें हंसून तिनें उत्तर दिलें, "डोकं फिरलं माझं."

"पण—झालं काय ?"

"व्याख्यान ऐकलं— शिशुसंगोपनावर."

(७) मुंबई दाखवणें

वांग्याला गाडींत चढल्याबरोबर सहज खिडकींतून बाहेर पाहावें नी कत्तलखान्याची इमारत पाहून मन विषण्ण व्हावें अशी बऱ्याच हळब्या लोकांची स्थिति होत असेल. पण रोज मेरे त्याला कोण रडे ?—अन् जो रोज मेरे, तो दुसऱ्यासाठी कशास रडे ? तो कत्तलखाना नी तीं वर घोघावणारीं गिधाडें पाहून माझ्या डोळ्यांत टिपूसबिपूस तर कांहीं उभें राहत नाहीं—मात्र जर ऑफिसमध्ये निघालों असेन तर पुढें होणाऱ्या ‘चंपी’चें दृश्य डोळ्यांपुढें उभें राहतें; अन् परत आलेला असेन तर गिधाडें बाजूला राहून पोटांत कावळेच ओरडूं लागतात.

फक्त चार दोन प्रसंगच वर्षांतून असे येतात, की ज्या वेळीं गाडीतलें वातावरण भयाण वाटल्यामुळें मी आशेनें खिडकीबाहेर पहातो नी कत्तलखान्याचें मल कांहीं वाटत नाहीं. कारण माझें रक्त आधींच गोठलेलें असतें. अन् गाडींत कांहीं अजब मानवी कावळ्याचिमण्यांनीं माझें डोकें उठवून आधींच लचके तोडलेले असल्यामुळें धिरटया घालणारीं तीं गिधाडें फूलपांखरांतकीं सुंदर वाटतात. कत्तलखाना तर कमळांनीं भरलेलें तळें वाटतें हें सांगायला नकोच.

कारण या वेळीं माझी अवस्था बळी दायला नेत असलेल्या अजापुत्रागत असते. भोवतीं जमलेले तमाम पुजारी नी उपासक कोंकराकडे ज्या पवित्र भावनेनें अन् आत्यंतिक पूज्यबुद्धीनें

पहातात— अगदी थेट त्याच दृष्टीने गाडीतला माझा गोतावळा माझ्याकडे बघत असतो. बिचाऱ्यांना काय कल्पना, की या बापड्या कोंकराला असली भक्ति नी पूजा नको असते— अन् बिचाऱ्याच्या शरिरांतला कणन् कण 'पाहि मां ! पाहि मां !' म्हणून ओरडत असतो ?

बळी देण्याच्या बोकडापुढे मरून जाण्याखेरीज दुसरा प्रश्न तरी नसतो. पण 'मुंबई दाखव' म्हणून गचांडी देऊन ज्याची वरात काढली आहे त्याचें जिवंत मरण लेखणीने चितारण्याइतकें सरळ खास नाही ! जावें त्याच्या जन्मा तेव्हांच कळे.

तुम्हीच पहा— वैतागवन म्हणून सदासर्वदा ज्या शहराच्या नांवानें मी कडाकड बोटें मोडतों त्याच शहरांतून खेडवळ पाहुण्यांची फलटण घेऊन हिंडायचें नी त्याच उपरोक्त बोटानीं 'हा पाहिलात राजाभाई टोंवर ?', 'तो पाहिलात राणीचा बाग ?' इत्यादि इत्यादि निर्देश करायचा— सोपें काम नाही तें. कोणत्याशा संतानें कुठेंसें म्हटलें आहे की, आपुलें मरण पाहिलें म्यां डोळां ! मी म्हणतों, पाहिलें असलील. अगदीं चमत्कार केलास यांत शंका नाही; या-बद्दल तुझ्या त्या तीक्ष्ण डोळ्यांत धन्यवादपूर्वक जितकीं फुलें टाका-वीत तितकीं थोडीं आहेत. पण गृहस्था, तूं आपलें मरण स्वतः पाहूनच थांबलास; दुसऱ्याला तरी दाखवलें नाहीस. 'मी कसा मरतों आहे तें वच' असा कंठशोष तरी तूं केला नाहीस. शव-पेटिकेंत ठेवल्यानंतर अर्धवट उठून 'वा वा ! काय सुंदर पेटी आहे माझी !' अशा रस्त्यावरील लोकांजवळ तूं बढाया तरी मारल्या नाहीस ! थोडक्यात म्हणजे चव्वीस तास मुंबईचा वैताग आलेला

असूनही पाहुण्यांजवळ “वाहवा रे आमची मुंबई ! तुमच्या भगभग-
पूरला आहे का असा टॉवर ?—असलें बंदर ?—असला सिनेमा ?—”
वगैरे नितान्तरम्य नी सुतराम् झूट विचार तूं सुनावले नाहीस !

अहो, या सगळ्या थापा असतात. मुंबईत आहे काय असें
पाहुण्यासारखें, तर त्यासाठी आपला वामकुक्षीचा वेळ दवडून अन-
वर वक्तृत्वाचे फवारे सोडीत नी चमत्कारिक हातवारे करीत
गांवभर हिंडायचें तें ? अस्मानांत भिडणाऱ्या हवेल्या आहेत इथें
हेंच किनई ? अस्मान काय, सगळीकडे असतें अन् गांव आहे तिथें
घरही असायचेंच. मग त्या अस्मानाची नी त्या घराची मनांतल्यां
मनांत गांठ पाडून द्यावी म्हणजे झालें. कल्पनेचें काम आहे तें.
ज्याचा वरचा मजला अगदींच खाली नाही तो मनोराज्यांत वाटेळ
तितके मजले उठवूं शकतो. आणि तसें करणें अधिक सोपेंही असतें;
कारण बिछान्यावर पडल्या पडल्या कसलाही त्रास न पडतां या
उत्तुंग इमारती निरखतां येतात. सॅण्डहर्स्ट पुलाजवळ उभें राहून हें
निरीक्षण करतां येणें खात्रीनें अधिक कठीण आहे. कारण त्यामुळें
बाहेरगांवच्या माणसाला ‘आम्ही जातों अमुध्या गांवा’ म्हणण्याची
पाळी यायची.

नाहीं, म्हणजे पाहुणा आला रावळा आला, कीं त्याला अगदींच
घरीं बसवून ठेवावा अशा मताचा नाही मी. किंवा पाव्हण्यांच्या नांवांनें
शिब्या मोजणाऱ्यांतही माझी गणना होत नाही. पण दुर्दैवानें बाहेर-
गांवीं जाणाऱ्या पाव्हण्यांत नी मुंबईला येणाऱ्या नव्या पाव्हण्यांत एक
जबरदस्त फरक आहे. मुंबईला येणाऱ्या नव्या पाव्हण्यांचा घसा दोन
वेळचें जेऊन व तीन वेळचा चहा पिऊन गप्प बसत नाही. जोर

येऊन तो वखवख करूं लागतो व म्हणतो, “मला मुंबई दाखवा.” अरे, ‘मुंबई दाखवा’ बोलायला काय जातें तुझें ? दाखवणारांचे हाल कुत्रासुद्धां पुशीत नाहीं, याचा कांहीं हिशेब ? मुलगी दाखवणें सुद्धां एक दिव्य आहे हें कबूल. पण दोहोंत फरक इतकाच कीं, सतरा ठिकाणीं मुलगी दाखवल्यावर तिच्या जंजाळांतून तरी बाप सुटतो. मुंबई दाखवून घरीं परत आल्यावर मुंबई तर जन्माची मागें लागलेली सुटायची नाहीच, उलट आपण कितपत शिल्लक राहतों याचीच वानवा असते.

तेव्हां पाव्हण्यारावळ्याला एकवार दादरपर्यंत नेऊन नंतर टाम-रेळींतून बालार्ड पिआरपर्यंत न्यावें; त्याला माझी विशेष हरकत नाही. पण तो जर रोज मुंग्यासारखा मागें लागेल अन् ‘आज अमुक पहायचें’ नी ‘उद्यां तमुक पहायचें’ असा प्रोग्रॅम आखूं म्हणेल, तर त्याला मात्र माझा सपशेल नकार असतो— अर्थात् सौभाग्यवतीनें जोंवर मोडता घातला नाहीं तोंवरचाच हा निश्चय ! तिचे पाव्हणे असले कीं, निश्चयविश्चय बाजूला ठेवून झक मारीत मला हिंडावेंच लागतें बरोबर. गुदस्तांचीच गोष्ट घ्या. सौभाग्यवतीच्या लाडिवेंर गांवाहून कोंकणची बोट तेरा आबालवृद्धांचें पार्सल घेऊन भाऊच्या धक्क्याला लागली. फळांचे नमुने बघायला मी पावती उर्फ पत्र घेऊन आलोंच होतों. अन् एकंदर पार्सल पाहून भाऊराया, काय धक्का वसला आहे मला ! माझी रोजनिशी उघडलीत तर अजूनही तुम्हांला ती नोंद सांपडेल. दोन बंडी घातलेले म्हातारे, एक सोवळी बाई, दोन सवाणी, दोन बावळट दिसणारे तरुण व बाकीची पिल्लावळ असा एकंदर फौजेचा आंकडा होता. म्हणजे म्हातारें

होऊं नये, बंड्या घालूं नयेत, संवाशीण असूं नये, सोंवळें होऊं नये किंवा पिळें असूं नयेत असें नाहीं माझें म्हणणें. निदान त्यावर मत देण्याचें हें तरी स्थळ नव्हे. ही सर्व मंडळी येऊन डाराडूर माझ्या घरीं झोंपती तर फारसा वांधा नव्हता. पण ती आली होती जाहीरपणें मुंबई बघायला. अन् एवढी फौज घेऊन व त्यांत आमची खास राखीव फलटण मिसळून मुंबईभर तिला फिरवणें नेपोलियनला तरी शक्य झालें असतें का, सांगा तुम्ही ?

बंदरावरून वांद्र्यापर्यंत थेट गाडीनें जायचें ठरवून मीं तीन टॅक्स्या तयार ठेवल्याच होत्या. सामानासकट सर्वांना आंत बसवल्यावर गाड्या सुटल्या. जातां जातां वाटेंत बरीच माहिती पाहुणे-मजकुरांना सांगण्याचा मीं प्रयत्न केला. उद्देश हा कीं दाखवतां येईल तेवढी मुंबई आतांच दाखवून टाकावी; तेवढाच व्याप कमी झाला. पण इतक्या सुखासुखी हें प्रकरण निभावतें तर आणखी काय पाहिजे होतें ? अगोदर माहिती ऐकून घेण्याच्या मनःस्थितींत एकही पाहुणा नव्हता. कान टवकारण्याऐवजीं प्रत्येकांनें आ वासला होता. अन् मी जरा विशेष जोरानें भाष्य करूं लागलोंच तर त्यांच्या 'आ'चें रूपांतर 'ऑ' ? त व्हायचें एवढेंच. आमच्या कुटुंबाच्या गाडींत दुसरी एक सौभाग्यवती बसली होती. आमच्या बाईसाहेबांची जीभ बरीच वळवळ करीत होती त्यावरून व तिच्या हातवाऱ्यांवरून ती-सुद्धां आपलें मुंबईबद्दलचें तुटपुंजें ज्ञान प्रकट करून माझी जबाबदारी कमी करीत असावी हें उघड दिसलें. त्याच गाडींतले छोटे पाहुणेही आपल्या जिभा बाहेर काढून बसले होते. थेट वांद्र्याला पोचल्यावर त्यांनीं त्या आंत घेतल्या.

दुसऱ्या दिवशीं कळलें कीं, पाहुणे दहा दिवस राहाणार असून प्रत्येक दिवसाचा कार्यक्रम त्यांनीं आंखून ठेवला आहे. सुदैवानें मला तोच दिवस सुट्टीचा होता. त्या दिवशीं सर्व माळिका कुठेंतरी फिरवून आणून नंतर 'साहेब' रजा देत नाहीं असें सांगून दोन्ही खाका वर करायच्या असें मीं ठरवलें होतें ! पण एक दिवस झाला तरी तेवढ्यानें माझें पुरतें पीठ पडणार होतें याची मला काय कल्पना ? जेवण झाल्यावर पान खाऊन सर्व पाहुणे थोडा वेळ आडवे झाले. मला आशा होती कीं, यांचा डोळ्याला डोळा लागला आहे तो तसाच चोव्वीस तास लागावा. नाहींतरी झोंपेची जरूर आहेच त्यांना. पण कोंकणची ती बालगोपाळ मंडळी कुठची वडील माणसांना झोंपूं देणार ? अर्घ्याच तासांत कपडे घालून सर्वजण सज्ज झाले. आजीबाईंची कंबर धरली असून त्यामुळें बायकामंडळीपैकीं कुणीच यायचें नाहीं असें ठरलें व त्यामुळें माझा अर्धा अधिक जीव भांड्यांत पडला. बाकीचे सर्व नग नीट मोजून—बावळट तरुणानें जवळ एक डायरी ठेवली होती व तींत तो कांहींतरी टिपीत होता—व त्यांत गुंडू-गोदी मिळवून मी जीव मुठींत धरून बाहेर पडलों. वांद्र्याहून थेट चर्चगेटचीं तिकिटें काढलीं. हेतु हाच कीं, निदान अर्धा तास तरी हाशडुश् करायला वेळ मिळावा. पण बराचसा वेळ पुन्हा पुन्हा येणारा घाम पुसण्यांत व कानांत बोटें घालून तोंडानें मुंबापुरीज्ञानाचे फवारे सोडण्यांत गेला. अगोदर गाडींत प्रत्येकाला चढवणेंच मला मुष्किलीचें वाटलें. कारण बिनएंजिनाची गाडी पाहून तमाम बोट सटासट तोंडांत गेलें होतें. म्हाताऱ्यांपैकीं एकाला तर शास्त्रीय ज्ञानांत पडलेली ही भर पाहून इतका उमाळा आला कीं,

त्याचा कंठ दाटून येऊन त्यामुळे त्याला खोकल्याची ढांस लागली. बरें तर बरें, गाडी हलण्यापूर्वी त्याला आंत चढवला.

वांद्र्याहून निघाल्यापासूनच सर्व पोरांनी मला घेरलें व 'हें काय आहे? - तें काय आहे?' करून मंडावून सोडलें. कत्तलखान्याची माहिती देतांना मी आळीपाळीने त्या इमारतीकडे व माझ्या पाहुण्यांकडे विमनस्कतेने पहात होतो. प्रत्येक स्टेशनचें नांव सांगण्याचा पत्कर चि. गुंडूने घेतला होता. गोदीसुद्धा आपल्या मानेला वळसे देऊन व कुरेंबाज तोंड करून काहींतरी बढाया मारीत होती व तीं गरीब बिचारीं गांवठी पोरे मिटक्या मारीत त्या ऐकत होती. ग्रॅटरोडचें भव्य स्टेशन, घड्याळ व मधून मधून दिसलेल्या ट्रामगाड्या पाहून एका मुलानें बाकावर उभें राहून किंचाळी फोडली. महालक्ष्मी घोडा-मैदान व धोबीघाट मीं रसाळ वाणीनें वर्णिला. तसेंच चर्नारोडपासून पुढें हार्वेसाहेबानें समुद्र कसा बुजवला हें दाखविलें. म्हाताऱ्यांपैकीं एकानें बंडीचीं उरलेलीं बटनें लावून व मफलर गळ्याला गुंडाळून हार्वे म्हणजे आधुनिक अगस्ती आहे असे उद्गार काढले. मुलांपैकीं एकजण क्वीन्सरोडवरील मोटारी मोजूं लागला; व दुसऱ्या एकानें 'इतक्या मोटारी कुठं निघाल्या? - गव्हर्नरसाहेबांचं लग्न आहे होय?' म्हणून प्रश्न केला. का. १११ ?

चर्चगेटला उतरून सर्वांना अपोलो बंदरापर्यंत नेण्यांत मीं माझ्या आयुष्यांतलें सर्वांत बिकट कार्य केलें हें नमूद करायला मला मुळींच लाज वाटत नाहीं. 'गेटवे'पार्शी आल्यावर सर्वजण क्रमानें भिंतीवर बसले. बावळट तरुणानें डायरी काढून नग मोजले व नंतर पेन्सिल तोंडांतच ठेवली. मला प्रथम वाटलें, नगांचा आंकडा बरोबर असल्या-

बद्दल्या आश्चर्यानें असेल. पण नंतर समजलें कीं तो गृहस्थ ताज-महाल हॉटेलकडे पेन्सिल चोखीत बघतो आहे. सर्वांना बिनचूक आणल्याबद्दल मीही आश्चर्य मानतों आहे तों गोदीनें एक नग कमी झाल्याचें माझ्या नजरेस आणलें व 'धप्' आवाज झाला आहे, तेव्हां 'तात्या'च समुद्रांत पडला असावा असा तर्क पुढें मांडला. अर्थात् आमच्यांत एकच हलकल्लोळ उडाला. पण सुदैवानें लवकरच 'तात्या' शेजारचा दगडी पुतळा सकौतुक निरखीत असतांना आढळला व तात्यापेक्षां अधिक भरीव मगज आंत असलेली नारळाची कवटी पाण्यांत पडल्याचा उपरोक्त आवाज होता असें नंतर कळून आलें.

यानंतर जवळचा म्युझियम मी पाहुण्यांना कसा दाखवला, त्या ठिकाणीं त्यांनीं कसे अनाचार केले, परत जातांना त्यांना गिरगांव-पर्यंत ट्रामनें नेल्यामुळें इतर उतारूंनीं कंडक्टरकडे तक्रार कशी केली, वगैरे सर्व सांगत बसत नाहीं. एवढेंच सांगतों कीं रात्रीं घरीं येऊन पोंचलों तेव्हां फक्त तीन हातरुमाल, दोन छत्र्या, एक टोपी व रोख सहा रुपये साडेतीन आणे एवढाच माल कमी झालेला होता. मानवी नग सर्व सुदैवानें कायम होते.

दुसऱ्या दिवशीं एका स्नेह्याच्या हवाली पैशांची मोटली व पाहुण्यांची मुटकुळी करून स्वतः ऑफिसांत गेलों. संध्याकाळीं घरीं आल्यावर चौकशी करतां 'सर्व ठीक' असून फक्त 'तात्या'चें बोट तुटलें होतें असें कळलें. पाहुण्यांनीं त्या दिवशीं राणीच्या बागेत फेरी मारली होती व तात्यानें अस्वलाच्या पिंजऱ्यांत बोट वातलें होतें.

तिसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं मोठ्या आशेनें घरीं आलों. वाटत होतें कीं, एकादा पाहुणा ट्रामच्या रुळावर डोकें ठेवून घरीं आला

असेल. पण तसें कांहीं झालें नव्हतें. पुढें पुढें पाहुणेही चांगले बनले; आणि दहा दिवसांचा कार्यक्रम त्यांनीं विनबोभाट पार पाडला. मला वाटाड्या स्नेही मात्र रोज बदलून द्यावा लागत असे. ग्रीटा गर्वोबरोबर एकदां काम केलेला नट पुन्हा तिचा नायक होण्यास धजत नाहीं म्हणतात, तसेंच कांहींसें होतें हें.

पाहुणे गेले तेव्हां, गोदी-गुंडूना नाहीं, पण आम्हां दोघांना तरी हायसें वाटलें. पोराना वाईट वाटण्याचें कारण, आतां फुशारक्या मारायला मिळायच्या नाहींत !

जाण्यापूर्वी तात्याची डायरी मला पहायला मिळाली. धोबीतलाव, महालक्ष्मीचें रेसकोर्स, ट्राम व धोबीघाट यांचा त्यानें पुढीलप्रमाणें मेळ घातला होता :---

“आंशीच्या लक्ष्मीबाईनें घोडयावर बसून ज्यांत उडी घेतली तोच हा तलाव. हल्लीं यांत धोबी ‘टमरेल’ घेऊन कपडे धुतात.”

(८) खाणावळी

रविवारचा दिवस असल्याने गुंडूला घेऊन वांद्र्याच्या खाडीकडे फिरत फिरत मजेंत जाऊन एका खडकावर बसलों. सूर्य नुकताच समुद्रांत बुडाला होता. सर्वत्र शान्त होतें. फक्त लाटांचा अन् गुंडूच्या वटवटीचा आवाज येई तेवढाच. त्या दिवशीं बरोबर गुंडू होता म्हणूनच मी वांचलों; नाहीं तर खास कविता केली असती. शेजारच्या दुसऱ्या खडकावर बसलेला पिंजारलेल्या केसांचा दुसरा बुवा धरला व आसपासचे चार कोळी सोडले तर आम्ही तीनच मनुष्यप्राणी समुद्रावर होतों. गुंड्यानं जे बरेच प्रश्न विचारले त्यांपैकीं एकानें मी विशेष चमकलों.

गुंडू विचारीत होता, “बाबा, वांद्र्याला नवीन सर्कस आली आहे का हो ?”

मी विचारांत पडलों. माझ्या कपाळावर आठ्या चढण्याचें एक कारण असें कीं, निसर्गाचे खेळ पहात असलेलें माझें मन खेंचून एकदम सर्कशीकडे नेणें गुंडूला शोभलें नाहीं. दुसरें असें कीं, सर्कस खरीच उतरली असेल तर चार दोन रुपयांना चाट आली म्हणायची !

“कां रे विचारतोस ?” मीं उलट प्रश्न केला.

“नाहीं. मघांपासून वाघाची गुरगूर ऐकूं येते आहे म्हणून म्हणतों. ती पहा, तुम्हांला नाहीं ऐकूं आली ?”

मीं कान टवकारले. कांहींतरी ‘खुरुक् खुरुक्’ येत होतें खरें

ऐकूं. पण तो लाटांचा आवाज असेल असें म्हणून मीं गुंड्याला धुडकावून लावला. पण तें स्पष्टीकरण मला स्वतःलाच पटलें नाहीं. शेवटीं शेजारीं बसलेल्या त्या खिन्न गृहस्थाशीं सिनेमा-सर्कशीबद्दल चार गप्प^१ मारून त्याला रिझवतां येईल तर पाहावें असा विचार केला. अन् चमत्कार असा कीं, त्याच्याजवळ जाऊन पोंचलों तेव्हां गुरगुरीचा आवाज चांगलाच वाढला होता.

मला पाहून तो गृहस्थ बराच गोरामोरा झाला. नंतर कोर्टांत सर्व बिंग बाहेर आल्यावर गुन्हेगार जशी मुद्रा करील तशा चेहऱ्यानें माझ्याकडे पाहात व एका हातानें पोट दाबीत तो कण्हला, “खाणा-वळ ! खाणावळीचें दुःख आहे हें, महाराज—! तुमच्यासारख्या कुटुंबी माणसाला कल्पना यायची नाहीं—!”

मी त्याच्यापुढें एक धोंडा मांडून त्यावर बसलों, अन् सहानु-भूतीच्या आवाजांत म्हटलें, मला तुझ्या दुःखाची पूर्ण कल्पना आहे; कारण मीही एकदोनदां तुझ्यासारखा खाणावळींत जेवलों आहे. एकदोनदां कां ? चांगला १५-२० वेळां असा प्रसंग आला असेल. अगदीं ताजेंच उदाहरण ध्यायचें तर गतवर्षीं छोटू होण्यापूर्वींची गोष्ट. गुंडूला नी गोदीला घेऊन सौभाग्यवती माहेरीं गेली होती, अन् मी एकटाच फकीर आमच्या मशिदींत होतो. खाणावळीचा डबा सुरू केला होता. पण एक तर तो वेळेवर कधीं यायचाच नाहीं. सव्वा नवाची माझी गाडी, तर नऊ वीसला डबा यायचा ! एकदोनदां उपाशीं गेलों. मग खाणावळवाल्याचे कान उपटले. अन् शेवटीं हताश होऊन खाणावळींतच जेवायला जाऊं लागलों. नाहींतरी डबा-वाल्याला आठवण करण्यासाठीं खाणावळीपर्यंत रोज चक्कर मारावीच

लागे. तेव्हां तिथें जाऊन पाटावर बसलों तर निदान पोटभर तरी जेवण मिळेल हा उद्देश. पण खरोखर सांगतों; त्या खाणावळींतल्या वातावरणांतून बाहेर पडून स्टेशनांत शिरेपर्यंत माझें मस्तक कसें भणभण करीत असे ! स्टेशनाच्या आवारांतच कधीं भडभडून आलें नाहीं हें तिकीट कलेक्टरनें आपलें सुदैव अन् संधि साधून पासा-शिवाय सटकणाऱ्यांनीं आपलें दुर्दैव समजावें.

हें सगळें गाऱ्हाणें मीं त्या गृहस्थाला सांगितलें तेव्हां त्याला आणखीच भडभडून आलें. तो मुकाट्यानें उठला अन् समुद्राकडे जाऊन पांच एक मिनिटांनीं परत आला. त्याच्याविषयीं मला वाट-णारी सहानुभूति या वेळीं इतकी कडेलोटाला पोंचली होती, कीं त्याच्या पाठीवरून हात फिरवीन म्हणावें तर पायच जागचा हलेना.

मात्र परत आल्यावर त्याची गुरगुर थांबली होती. मीं दिलेली लवंग चावून व त्याच वेळीं सर्व खाणावळवाल्यांवर दांत ओठ चावीत तो ओरडला, “काहीं नाहीं, या लोकांना — सर्वांना — एका पोत्यांत घालून समुद्रांत बुडवलं पाहिजे.”

माझ्या संतापलेल्या मनांत असा विचार आला कीं, त्यापेक्षां या लोकांचे तुकडे तुकडे करून जेवणाच्या डब्यांत ते विभागून भरले तर ?

तो गृहस्थ ‘खडकस्थ’ होऊन पुढें म्हणाला, “डुश् ! — आतां पुष्कळच मोकळं वाटतं आहे. पण मघाशीं अशी स्थिति झाली होती म्हणून सांगूं ! — तरी बरं आहे, दर आठवड्याला खाणावळ बदलतों आहें ! — दक्षिणी खाणावळी तेवीस झाल्या; गुजराथी अकरावी सध्या चालू आहे; अन् आतां असं म्हणतों आहें कीं साउथ इंडियन खाणा-वळ जॉइन करावी काय ? ”

“आपलं कुटुंब वगैरे—” मीं भीत भीत अर्धवट प्रश्न केला.

“मला कुटुंब नाहीं नी बिटुंब नाहीं.” त्यानें तिरस्कारानें उत्तर दिलें. “मीं जो असा विरक्त दिसतो तो लग्न झाल्यामुळें नसून माझी पचनशक्ति भग्न झाल्यामुळें आहे. कांहीं दिवसांपूर्वीं मी साम्यवादी होतो व सर्व उत्पादक धंदेवाल्यांबद्दल मला आदर असे. पण या खाणावळवाल्यांनीं त्याला हरताळ फांसला. वा रे उत्पादक !”

थोडा वेळ आम्ही दोघे विमनस्कपणें बसलों होतो. लाटांच्या झुळझुळ संगीतानें, मला वाटतें, त्याचीं आंतडीं बरींच शमलीं असावीत. कारण कांहीं वेळानें त्यानें माझ्याकडे पुन्हा पाहिलें तेव्हां त्याच्या चेहऱ्यावर जरासा तजेला दिसत होता.

“जाऊं द्या,” तो म्हणाला, “आलिया भोजनाशीं असावें सोदर.”

“कोणत्या खाणावळींत जेवतां आपण ?” मीं विचारलें; अन् मग माझ्या बेअकलपणाबद्दल जीभ — कदाचित् सुपारी असेल — चावीत बसलों.

“श्रीशंभू दिग्विजय खाणावळ.” त्यानें तुच्छतेचा मुद्राभिनय करून उत्तर दिलें. “हा शंभू कोण असेल तो असो. पण आतां-पर्यंत शंभर जिवांची हत्या करून त्याचं पाप गळ्यांत बांधण्याचा दिग्विजय त्यानं केला खरा. आंकडेशास्त्राला धरून हिशेब केला व प्रत्येकाचं आंतडं बारा फूट लांब असल्याचं गृहीत धरलं, तर या भोजनभाऊंनीं आतांपर्यंत एकचतुर्यांश मैल लांबीचीं आतडीं सफा उडवलीं आहेत !

“अहो, काय सांगूं ती खाणावळ ! तिथला केस चापून बसवलेला

तो मॅनेजर, त्याची हातमोडकी खुर्ची नी पायमोडकं टेबल, टेबलावर जलतरंगाच्या थाटांत ठेवलेल्या त्या लवंग-वेलदोडा-सुपारी-बडिशेपच्या ताटल्या ! — भोंवतीं सुपारी चघळीत बसलेल्या गप्पिष्ठांचा तो घोळका ! पादत्राणं बाहेर काढावीं म्हणून मारे पाटी लावतो अन् जेवून आल्यावर त्या पादत्राणांच्या उकिरड्यांतून आपली वहाण शोधतांना जिकिरीस येतो जीव. एकदां तर पायतान पाडून काढल्यावर मी इतका थकलों, कीं शकत पाकीट काढून पुन्हा पानावर बसलों नी दुसऱ्यांदा जेवण खाल्लं ! — तुम्ही म्हणाल, जेवणाला नावं ठेवतां नी तेंच जेवण तीनतीनदां जेवतां हें कसं ? त्याला उत्तर एवढंच कीं, पोट दिलं आहे ना देवानं ! बाकी जेवण इतकं गिळगिळीत असतं म्हणून सांगूं ! अगोदर तीं कमरेला पोतेरं गुंडाळलेलीं गलिच्छ पोरं — ”

“आपल्याला....” मीं गंभीरपणें सुचवलों, “खाणावळींतल्या एकंदर दृश्याचांच जास्ती कंटाळा आलेला दिसतो. मग घरीं डबा मागवून कां नाहीं पहात आपण ?”

“अन् दोन रुपये जास्ती द्यायचे ? — असंही मरायचं नी तसंही मरायचं, मग पैसे कशाला जास्त मोजूं ? शिवाय तोही प्रयोग करून पाहिलाच आहे मीं. पण त्यांत सतरा भानगडी असतात. एक तर पुरतं जेवण नेहमीं असेलच असं सांगतां येत नाहीं. कधीं चार पोळ्या तर कधीं तीनच असायच्या. बरं, तक्रार केली तर दांत दाखवून मोकळा ! शिवाय रोज रोज तक्रार करण्याची ‘एनर्जी’ आहे कुणांत ! — मीठसुद्धां चावायला नियमीत मिळेल तर शपथ ! कधीं तें बरच्या वाटींत असतं तर कधीं तुपांत विरघळलेलं असतं. मुळींच

दिसलं नाही तर भाजीचं पृथक्करण केल्यावर तीत नक्की सांपडेल असं डबावाला सांगतो. कारण त्या दिवशीं भाजीत मीठ जादा पडल्याची कानगोष्ट आचार्याने त्याला सांगितलेली असते. आमटीच्या समुद्रांत कधीं आमसुलाचे मासे पोहत असतात, तर कधीं दाट शेवाळ जमलेलं दिसतं. शिवाय त्यांत पातळ भाजीच्या वाटीचा मचवा अचूक तरंगतांना आढळतोच. समुद्रकांठच्या पांढऱ्या खडपांत काळीं कालवं चिकटलेलीं सांपडावीं तसं भातांत पाखड नी पोरकिडे हटकून सांपडतात; नी अधूनमधून फुटलेल्या जहाजांतला एकादा अभागी जीव मरून त्याचं प्रेत वहात जावं त्याप्रमाणं एकाद्या झुरळाचं प्रेत आमच्याकडे धाडायला आमचा दर्यासागर कमी करीत नाही. जेवणापूर्वीं भुकेमुळं जें पोट वखवख करीत असतं तेंच जेवणानंतर बकबक करूं लागतं.

“डब्याचा असा अनुभव आल्यावर विचार केला कीं खाणावळीत पानावर बसलेलं काय वाईट ! आपल्यासारखे चार समदुःखी जीव आपोष्णी घेत असलेले पाहून तेवढंच समाधान वाटेल अन् घशाखालीं घास उतरेल. पण त्याहि बाबतीत— सांगतों तुम्हांला— निराशाच वाट्याला येत असते. कारण त्यांच्या गप्पा कसल्या....तर ‘आज साहेब खरड काढणार बुवा’, ‘छे छे आज लेजर भरलंच पाहिजे तेवढं’. अरे लेको, तुमचं चालू मरण विसरण्याचा हाच का मार्ग ? पुढे येणाऱ्या मरणाचा जर तुम्ही विचार करीत बसलांत तर आतां तुमच्या जिवांत जीव कसा येईल ? आर्गीतून फुपाट्यांत पडण्यासारखंच तें !”

इतकें बोलून गृहस्थ रुमाल काढून घाम पुशीत बसला. मीही

त्याच्याकडे करुणदृष्टीने पाहू लागलों. वाटलें किती भाग्यवंत प्राणी मी, कीं सध्या तरी मला घरचं जेवण मिळतें आहे ! सौभाग्यवतीच्या रोजच्या सैपाकांत बारीकसारीक दोष काढण्याची जी वाईट संवय मला लागली होती, तिच्याबद्दल मन शरमेनें भरून गेलें अगदीं— अर्थात् वाचकांनीं यावरून असें मात्र समजू नये, कीं केलेली टीका बऱ्या बोलनें बाईसाहेब ऐकून घेतात म्हणून ! आमची विरोध दाखवण्याची रीत म्हणजे काय, तोंडाची पुटपुट करायची. अन् तिनें भांडीं आपटून “मग तुम्हीच बसा तर चुलीपाशीं, अन् लागून्धात काय दिवे लागणार ते !” असें म्हटलें कीं चीपचाप मूग गिळीत बसायचें. पण अर्थात् या गृहस्थाचें रडगाणें ऐकल्यावर आपली अन्नचिकित्सा किती अनाटार्थी आहे, अन् वास्तविक सौभाग्यवती पाकशाखांत खुद्द कंकभटजीला मागें सारणारी कशी आहे तें ध्यानांत आलें व स्वतःच्या अरेरावीपणाची लाज वाटली.

“सगळ्यांत कमाल झाली ती परवां !” तो गृहस्थ एकाएकीं डोळे वटारून लाटांकडे बघत बोलला. “आमटींत एक विलक्षण पदार्थ निघाला. मीं दोन्ही बोटांनीं त्याचे तंतु धरून तो बाहेर काढला. खाणावळवाल्याचा कान धरून त्याला तें दाखवलें तेव्हां म्हणतो कसा—‘सर्दीला बरं असतं तें !’ इतर जेवणारे तरी कांहीं कींव करतील ? —छे ! उलट एक निलाजरा म्हणाला, “बरं तर बरं, पुरता मेला आहे म्हणून. जिवंत असता तर तुमच्या ओठांना खाज सुटली असती !”

“म्हणजे होतं तरी काय तें ? झुरळ ?”

“सुरवंट !” तो किचाळला “खाणावळीच्या आवारांत एरंडांचं झाड आहे.”

मी 'हूं !' म्हणून श्वास सोडणार तों एक परिचित किकाळी मला ऐकूं आली. मी धांवतच समुद्राकडे गेलों.

गुंठ कंबरेभर पाण्यांत शिरला असून त्याची तंगडी एका खेक-ड्याने धरली होती.

(९) मुंग्या-झुरळें-उंदीर

गोदीनें घेतली केरसुणी, सौभाग्यवतीनें खराटा, गुंडूनें आपली नवी बॅट अन् मीं रेघा आंखण्याचा रूळ. फार काय सांगू, गोधडी-वर पडलेला छोटूसुद्धा हातांतलें रिंगणें भीमाच्या गदेप्रमाणें फिरवूं लागला. या सगळ्याचें कारण, रात्रीचें जेवण होतांच मीं मार्शल चांग कै शेकप्रमाणें पुकारा केला होता कीं, “प्रत्येकानें युद्धास तयार व्हावें; बेहेत्तर काय वाटेल तें झालें तरी. पण हा लढा शेवटाला नेलाच पाहिजे !”

आमच्या लढाईचा विषय म्हणजे घरभर आपलें साम्राज्य स्थापण्यासाठीं सोकावलेला एक गलेलड्ड उंदीर होता. पुष्कळ दिवस आम्हीं त्याचा छळ सहन केला; पण अलीकडे त्यानें चक्क धान्याच्या पोत्यांतच ठाण भांडल्यामुळें आर्थिक स्वातंत्र्याचा झेंडा आम्हांला उचलून धरावा लागला.

बाकी त्या दिवशींची आमची ती सायुध फलटण पाहून अन् एकंदर वीरश्रीचा नूर बघून कुणालाही Mass Movement कशी असते त्याची खरी कल्पना आली असती. अन् आम्हांलाही त्या-वेळीं आत्मविश्वास जबरा वाटत होता. अहो, रशियांतल्या मजुरांनीं एकवटून जिथें झारलाही खालीं आणला तिथें एका उंदराची काय पत्राज ?

पण उंदीर मारण्याचें काम इतकें सोपें नाहीं, याचा लवकरच आम्हांला अनुभव आला. सौभाग्यवतीनें मारे सगळीं दारेंबिरें लावून

टाकलीं होती. मोरीच्या वाटे उंदरानें जाऊं नये म्हणून जत्रेत घेतलेला नवा चेंडू तिथें ठेवून गुंडूने आपल्या त्यागी वृत्तीची आणखी एक साक्ष दिली होती. मीं त्रिगुल फुंकतांच सर्व आयुधें चपळाईने कानाकोपऱ्यांत फिरूं लागलीं. कोळशाच्या घमेल्याआडून उंदराला

कोळशाच्या घमेल्याआडून उंदराला वाहेर काढण्याचें श्रेय गोदीनें मिळविलें व दुसरीकडून फटकारा देऊन त्याला भांड्यांच्या पेटींत घालवण्याचा शहाणपणा गुंड्यानें केला.

बाहेर काढण्याचें श्रेय गोदीनें मिळविळें व दुसरीकडून फटकारा देऊन त्याला भांड्यांच्या पेटींत घालण्याचा शहाणपणा गुंडयानें केला. त्याच्या प्रामाणिकपणाबद्दल खात्री नसती तर त्याचा तो अवलक्षणी हात पिरगळून, प्लेगनें यायची नाही एवढी गांठ त्याच्या बगलेंत आणण्याचा माझा बेत होता. कारण त्याच्या करणीमुळें संबंध भांड्यांची पेटी आम्हांला उपसावी लागली. अन् तरीसुद्धां तो सांपडला नाहींच.

शेवटीं तळच्या भांड्यांपैकीं एक चरवी काढून सौभाग्यवती 'अय्या ! मला ठाऊकच नव्हतं हो हें भांडें आपल्याकडे आहे म्हणून ! वरं झालं, ताकाला होईल.' वगैरे भाष्य बोलते आहे तों चरवींतून पट्टिशीं उडी मारून उंदीरमामा जे बाहेर पडले ते थेट वरच्या फळीवर चढले. फळीवर रचलेले धान्याचे डबे आतां काढावे लागतात काय असा मी विचार करतों आहे, तोंच गुंडयानें मोरीच्या भिंतीवर चढून उंदराची शेपटी बरोबर हुडकली व तिच्यावर बॅटीचा तडाखा मारला. त्यामुळें चीं चीं करित मूषकराज उडी मारून गुंड्याच्या बाजूला वळले. विचारा शूर मुलगा दचकून मोरींत पडला. गुंड्याच्या धक्क्यानें तो चेंडूही सरकून बाजूला झाला. उंदरानें ती संधि साधून डेनेजवाटे पलायन केलें असतें; पण इतका वेळ गुंड्या मोरींत कसा लोळतो आहे तें पाहण्याच्या उद्देशानें जवळ उभी असलेल्या गोदीनें केरसुणीचा सटकून फटका त्याच्या तोंडावर मारला. मात्र दोरगी जितकी प्रसंगावधानी तितकीच मनानें मऊ ! आपल्या मारण्यानें उंदराचे हाल झालेले पाहून तिला राहवेना व 'आपण नाहीं ग बाई जीव घेत बापड्याचा !' म्हणून ती बाजला

झाली. तिच्या बायकीपणाची कीव करीत मी पुढें झालों अन् नेम साधून रूळ हाणला. मात्र दुर्दैव असें कीं उंदीरमामा तेवढ्यांत माघारे फिरून भिंतीवर टुणकले नी मग पुन्हा फळीवर चढले. अन् तेवढ्यांत गुंडू लोळत जवळ आला होता, त्याच्या बोडक्यावर माझा रूळ बसून चांगलें मोदकाएवढें टेंगूळ आलें.

नंतर गुंड्यानें भोकांड कसें पसरलें व तो 'हुतात्मा' कसा झाला अन् सौभाग्यवतीनें माझी खरड कशी काढली, तें सगळें सांगायला नकोच. एवढें खरें कीं, यामुळें माझी युद्धाची अर्धी रग जिरून गेली. मग मीं माजघरांत जाऊन स्टूल आणलें व त्यावर चढून फळीवर सर्वत्र शोध केला हें सारें खरें; पण त्यांत कांहीं राम नव्हता. शिवाय, फळीवर संशोधन चालू असतां मूषकराज सफाईनें खालीं आले अन् माजघरांतून येतांना मीं जें गाढवासारखें दार उघडें टाकलें होतें त्यांतून पळण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. हातातोंडाशीं आलेली शिकार पळून जात असलेली पाहून माझा जीव एवढा एवढा होतो आहे तों आमच्या गुणाच्या गृहिणीनें फटकादिशीं दरवाजा लावला. उंदीरमामा दाराच्या फटींत सांपडले. मीं लगेच सांडशीं आणून शेपटी चांगली पकडून ठेवली; व गोदीनें जपूनच दरवाजा उघडला —अन् जेव्हां आम्हांला आढळून आलें कीं, फक्त शेपूटच तेवढी सांडशींत ठेवून मामा शस्त्रवैद्याकडे निघून गेले आहेत, तेव्हां एकंदर हंशा अन् माझा तो चेहरा काय विचारतां ? गुंड्यादेखील टेंगळाचें दुःख विसरून खो खो हसूं लागला.

या उंदीर-घुर्शीची शिकार म्हणजे कांहीं चेष्टा नाही. किल्येकदां तर एकेक घूस एवढी मोठी असते, कीं तिला मारायला निघाल्यावर

शिकार तिची होईल का आपली, याचीच खात्री नसते. एकादी साळू किंवा अस्वल जवळ येण्यासारखाच देखावा दिसतो, अन् वाटतें कीं, नको रे बुवा ! अशा रीतीनें अंगावर कांटा उभा राहून हुडहुडी भरण्यापेक्षां उंदरांना मोकाट मैदान दिलेलें काय वाईट ? फार तर प्लेग होईल इतकेंच कीं नाही ? देवाच्याच मनांत जियें उंदरांची नी आमची गांठ घालण्याचें आलें तिथें प्लेगच्या गांठीला भिऊन कसें चालेल ?

गुंड्याला मात्र उंदीर मारणें म्हणजे मोठा पराक्रम केल्यासारखा वाटतो. तेवढ्यासाठीं थोड्याफार लबाडीचाही आश्रय करायला त्याला कांहीं वाटत नाही. एकदां असाच एक मोठा उंदीर त्यानें शेपटीला धरून आणला, अन् आमच्यापुढें आपटून म्हटलें, “बघितलात ?—याला म्हणतात शिकार !”

एवढ्या छत्री उंदारांनीं भागलें नाही, तर तो असेंही सांगा-यला कमी करीत नाही, कीं आपणच त्याला मोठ्या कौशल्यानें मारला. अमक्या अमक्या कोपण्यांत म्हणे तो झोंप घेत स्वस्थ पडला होता; हूं नाही कीं चूं नाही. आपण जाऊन हलकेच असा एक रड्डा दिला म्हणतां ! उंदरानें हात हालवला नाही कीं पाय हालवला नाही. यावर गोदी प्रश्न करते, “का हो राजेश्री, शिकारीला गेलांत ते नाकाला रुमालसे लावून ?” अन् सौभाग्यवती म्हणते, “तरीच आतांशा त्या खोलींत घाण येत होती !”

पण या मुंबईत उंदरांपेक्षांही सतावून सोडीत असतील तर तीं शुरळें. महिन्यांतून एकदां सर्व पेठ्या उसपायच्या अन् शुरळजातील शक्य तितकें नामशेष करायचें हा जातिवंत मुंबईकरांचा क्रम असतो.

या वेळींही सर्व केरसुण्या अन् जोडे उपयोगांत येतात. शिवाय शत्रूची सपाठ्याची चाल व जबरी संख्या लक्षांत घेऊन 'पोंयशा'ची मशीनगन तयार ठेवावी लागते. पण खरोखर सांगतो तुम्हांला, जीव जाईतो जिवंत जीव असणारा जगांत जर कोणता प्राणी असेल तर तो बागुर्डाच होय ! धन्य त्याच्या त्या चिकाटीची. त्याचे पंख तोडले तरी तो म्हणेल, 'उडत गेलांत तुम्ही'. एक मिशी तोडलीत तर दुसरीवर ताव देईल. तीन पाय कापलेत तर एकाच पायावर लढाईला तयार होईल. अर्थात् त्याला नक्की पाय किती असतात हे असंख्य झुरळें मारण्यांत अर्धा जन्म घालवला असूनही मला अद्याप माहीत झालेलें नाहीं. एकांने मला सांगितलें, कीं त्यांना धरून घासलेटांत बुचकळावीत. अरे हो, खरें आहे; पण प्रथम त्यांना धराल तेव्हां ना बुचकळणार ?

झुरळ कधीं सांपडून सांपडायचें नाहीं. तुम्ही शिवाशिवी खेळाल तर तो पट्या लपंडाव खेळत असतो ! शिवाय त्यांचा लहान मोठा असा बराच परिवार असल्यामुळें भीक नको पण कुत्रा आवर असें होऊन जातें. पेठ्या उपसल्या कीं पहिल्यानें आंत दृश्य दिसतें तेंच मुळीं कमळांनीं भरलेल्या तळ्यासारखें ! कमळें तोडतांना किती प्रयास पडतात याची माहिती गुंडूचा कोळी मित्र बेंडू पुष्कळदां सांगत असतो. पण हीं जिवंत कमळें पकडून त्यांचें निर्माल्य कचऱ्याच्या पेटींत पोंचेपर्यंत जीं अनेक दिव्ये करावीं लागतात, त्यांपुढें बेंडूचे प्रयास कांहींच नव्हत. दोनतीन पेठ्यांतलीं झुरळें एकदम काढलीं कीं खोलीला क्षणांत युद्धकाळांतील भूमध्यसमुद्राचें स्वरूप येतें. झुरळरूपी नौकांचा नाश करीत पण त्याच वेळीं त्यांच्यापासून आपल्याला इजा होणार नाहीं

याची काळजी घेत हिंडावें लागतें. बरें एका झुरळावर पाय पडला तर त्याच्या मृत्यूनें आनंद व्हायचा तो बाजूलाच राहून उलट 'किच्च' आवाज होऊन किळस वाटते. घासलेटचा सडा टाकावा म्हटलें तर खर्चाचें कांहीं वाटत नाहीं खरें, पण झुरळें मरतील अशीही खात्री नसते. एकदां तर मला आठवतें कीं, केरसुर्णाचे नऊ फटके मारून नंतर गुंड्यानें चाकूनें एका झुरळाचें पोट छेदलें व नंतर त्याच्यावर घासलेट ओतून अलग त्याला उचलून धगधगणाऱ्या शेंगडींत नेऊन टाकलें. थोड्या वेळानें पहातो तों शेंगडीच्या 'खालच्या मजल्या'वरून राखेनें डबडबलेले हे बुवाजी व्यवस्थित बाहेर येऊन हजर ! त्या वेळीं फिनिक्स पक्ष्याची आठवण झाली मला.

आणखी दुसरें असें कीं, घासलेट किंवा स्पिरिट यांचा जरा जपूनच उपयोग करावा लागतो. कारण आमचे आगलावे गुंडोजी हातांत काड्यांची पेटी घेऊन सज्ज असतात. केव्हां त्यांची लहर लागेल व घराला भडक वणव्याचें स्वरूप आणण्याची बुद्धि त्यांना केव्हां होईल हें कांहीं सांगतां येत नाहीं.

बरें, या धोक्याच्या गोष्टी घरांत करण्यापेक्षां बाहेर कराव्या म्हटलें तर तेंहि अशक्यच असतें. कारण लगेच फाटकापाशीं फुकटे प्रेक्षक जमूं लागतात व समोरच्या चाळींतून तीनचारशें डोकीं बाहेर येतात. लोकांना फुकटची कसरत करून दाखवायला आपण राजी नाहीं.

उंदीर व झुरळें यांच्याशिवाय प्रत्येकाच्या घरांत आणखीही एक—मानवी शत्रु सोडल्यास—चिमुकला शत्रु येमान घालीत असतो. अन् तो म्हणजे मुंगी. बाकी ज्या प्राण्यानें हत्तीलाही सळो का पळो

करून सोडलें त्यानें माणसाला सतावून सोडावें यांत नवल नाहीं. सौभाग्यवतीनें “मुंग्या फार झाल्या आहेत” म्हणून बातमी दिली कीं पुढें काय करायचें तें ठरल्यासारखेंच असतें. बाजारांत जातों, ‘कटोल’ का फटोल काय म्हणतात तें आणतों अन् बाईसाहेबांनीं दर्शवेलेल्या एकूण एक फळीवर, स्टॅण्डवर, फडताळांत, कोनाकोपऱ्यांत व खिडकींत त्याचा असा धुरळा उडवून देतों कीं कांहीं वेळ सौभाग्यवतीला नाकतोंड, दाबूनच सैंपाकघरांत हिंडावें लागतें. गुंड्यानें जर कटोलची डबी पाहिली तर खास समजावें कीं डबी आतां आपली नाहीं. कारण ‘पटक्’ ‘पटक्’ करीत कटोलचे फवारे सोडण्यांत गुंडूला जी कांहीं गंमत वाटते ती सी. के. नायडूला क्रिकेट खेळतांनाही वाटत नसेल.

खरें विचाराल तर मुंग्यांची मला झुरळाइतकी चीड कधींच येत नाहीं. बिचारे चिमुकले उद्योगी प्राणी, इवले इवले साखरेचे कण घेऊन जर हिंडताहेत तर हिंडेनात का ! उगाच तेवढ्यासाठीं डोक्यांत राख घालून घरभर कटोल कशाला शिंपडायचें तें ? शिवाय, साखरेचा खाणार त्याला देव देणार म्हणतात. मग देव देत असतांना आपल्यासारखे कर्मचांडाळ जर त्यांच्या तोंडचा घास काढून नेऊं लागले तर तें बरें दिसतें का, तुम्हीच सांगा. आणखी असें कीं, मुंग्या कांहीं तितक्या त्रासदायक नसतात. एरवीं मी सर्व प्राण्यांवर चिडलेला नी वैतागलेला असलों तरी मुंग्यांच्या बाबतींत मला नरम कोपरा आहे. अन्नांत पडल्या तर पडेनात ! त्या कांहीं विषारी नाहींत. चवीलाही वाईट नाहींत. छोट्ट नेहमीं खात असतो. त्याला पुढल्या वर्षी विचारा. येऊन जाऊन इकडे तिकडे हिंडतात हेंच

किंनई ? मग त्यांत आपल्याला त्रास कसला ? आपण पहात बसावें गंमत !

यावर अर्थात् सौभाग्यवती वेडावील : “पहात बसावं गंमत ! तुम्हांला काय बोलायला ? मुंग्या हिंडतात फिरतात त्या सैंपाकघरांत. तुमच्या ‘हॉलां’त नाहीत. तेव्हां माझे हाल कसे कळणार तुम्हांला ? तें कांहीं नाही. घेऊन या कटोलची डबी !”

आणि कटोलची डबी घेऊन मी घरीं अर्थातच सैंपाकघरांत जातों. नाही म्हणायला या बाबतींत एकदांच नकार देण्याचा मीं प्रयत्न केला होता. पण तो फसला. कारण सबबच लंगडी होती.

तें असें झालें. गोदी धांवत येऊन सांगूं लागली, “बाबा, चला कटोल घेऊन. आईनं बोलावलं आहे.”

“कां ग ?”

“मुंग्या झाल्या आहेत.”

मीं चाचरत म्हटलें, “येत नाहीं म्हणून सांग जा.”

“कां हो ?”

मला उत्तर सुचेना. मी पायांवरून हात फिरवला अन् विजयी मुद्रेनें म्हणालों, “सांग जा— मुंग्या आल्या आहेत.”

(१०) वक्ते, श्रोते व व्याख्याने

गांधीजयंति असो अगर टिळकांची पुण्यतिथि असो, कांहीं लोक असे असतात कीं अशा प्रसंगीं 'भाषण' केल्याशिवाय त्यांना रहा-वतच नाही.

एक वेळ स्मशानयात्रेलाही मी मोठ्या आनंदाने जाईन— म्हणजे अर्थात् वरून खूपसे दुःख दाखवीत— पण व्याख्यानाला जायचें म्हटलें कीं मला मळमळायला लागतें. तासन्तास स्वतःचा घसा फोडून हे वक्ते लोक दुसऱ्याचे कान किटवण्याचें पाप कशासाठीं करीत असतात हेंच मला समजत नाही. काय म्हणे, अमुक अमुक तत्त्व लोकांच्या मनांत बिंबवायचें आहे ! अरे पण लेको, तुम्ही मग पुस्तकें कां लिहीत नाही ? चारआठ आणे खर्च करून विकत घेऊं आम्ही अन् बसूं आरामखुर्चीत. पण हा दोन तास जीव उकडण्याचा ताप कशाला ? तुम्हांला काय असें वाटतें होय, कीं सभेत वक्तृत्वाचे फवारे सोडले म्हणजे तत्त्वे बिंबलीं जातात ? असें वाटत असेल तर मी दगडावर लिहून देतो तुम्हांला, कीं तुमची समजूत चुकीची आहे. खरा प्रकार असा असतो कीं, या वक्त्यांचीं व्याख्याने त्यांच्या स्वतःइतकीं दुसरा कोणीच मन लावून ऐकत नाही. अन् ही गोष्ट वक्त्याच्या लक्षांत न येण्याचें कारण एवढेंच, कीं स्वतःचें भाषण स्वतःच्याच 'भेज्यां'त भिरीभिरी करीत असल्यामुळे त्याचें डोकेंच ठिकाणावर नसतें. अन् तारतम्यभाव कळण्याइतकें त्याला भान राहत नाही.

तत्त्व पुढें मांडणारा वक्ता हा 'असायलम्'मधल्या वेड्याप्रमाणें असतो. तो सांगतो खूप, कीं इतरांसाठींच आपण बोलतो आहों. वास्तविक स्वतःसाठींच त्याचें सर्व भाषण चाललेलें असतें. अन् श्रोते लोक त्याच्या खिजगणतींत नसतात. याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे गेल्या आठवड्यांत 'समाजोद्धार हॉल'मध्ये 'साम्यवादा'वर एका चष्मेवाल्याने व्याख्यान दिलें. शेवटीं आवेशाच्या भरांत त्यानें इतक्या जोरानें टेबलावर बुक्की मारली, कीं त्यामुळें टेबलाचा खिळा बोचून त्याच्या हातांतून रक्त वाहूं लागलें. या जखमेमुळें स्वारी शुद्धीवर आली अन् सभेवर पाहून गोंधळून म्हणाली, "तुम्ही सगळे कशासाठीं जमलां आहांत ? ही लढाई आहे काय ?— माझ्यावर कोणी गोळी झाडली काय ?"

नाहीं, कोणी गोळी झाडली नव्हती. पण माझें खरें मत विचाराल तर या लोकांवर सटासट गोळ्याच झाडल्या पाहिजेत. मेंदू ताळ्यावर नसतांना वाटेला त्यानें उठावें नी व्याख्यान द्यावें म्हणजे तरी काय ? अन् आम्हीं आमच्या झोंगा टाकून गृहिणींचे शाप खात यांची वटवट ऐकायला गेलों तर सवाल असा, कीं म्हणे 'तुम्ही कशाला जमलां आहांत ?' म्हणजे बेशरमपणाची कमाल किती तें पाहा.

अर्थात् कांहीं वक्ते आक्षेप घेतील कीं तुम्हांला काय लागतें सांगायला पुस्तकें लिहा म्हणून ! पुस्तकें लिहून घेणार आहे कोण विकत, अन् साक्षर लोक आहेत किती हिंदुस्थानांत ? मी म्हणतो, नाहीं घेतलीं पुस्तकें कोणी ! तरी तुमचा भेजा तर शांत होईल ! तुमची खुमखुम तर जिरेल. कांहींतरी केल्यासारखें तर वाटेल तुम्हांला ! देशकार्य केलें—अगदीं पांढऱ्यावर काळें होऊन कोरलें गेलें, आतां

आपण स्वस्थ बसलों तरी चालेल, अशी तर एकदांची समजून होईल तुमची ? अन् अशी तुमची समजूत होणें यांतच आमचें कल्याण आहे.

शिवाय पुस्तक लिहिलेंत अन् तें खपलें नाहीं, तरी पुढें मागें एकादा बुद्धा संशोधक तरी तें उकरून काढील. अन् मग त्याला काम दिल्याचें पुण्य तरी तुम्हांला मिळवतां येईल.

आणि त्यांतून तुम्हांला फोडायचाच असेल घसा तर रोडिओ-तून कां नाहीं ओरडत ? आतां घरोघर रोडिओ झाले आहेत तेव्हां कसा शकास प्रचार होईल मतांचा. शिवाय, त्यामुळें तुमचे ते हात-वारे नी खप्पड चेहरे आम्हांला दिसायचे नाहींत, अन् आमच्या डोळ्यांवर आलेली झांपड किंवा आगामी निद्रेमुळें वासलेलीं आमचीं तोंडें तुमच्या वखवखणाऱ्या तोंडांना आळा घालण्याचें पाप करणार नाहींत. बिनदिक्कत बोलत राहा. लहर लागेल तोंवर ऐकूं; नंतर चावी फिरवून गप्प बसूं. जोंपर्यंत तुमच्या ओरडण्यानें रोडिओचें यंत्र फुटत नाहीं तोंपर्यंत आमची कांहीं तक्रार नाहीं.

बरें, बोलतील बोलतील तें तरी किती विषयांवर ! त्याला कांहीं काळ नाहीं, वेळ नाहीं आगा नाहीं नी पिछा नाहीं. एकाधा पुढाऱ्याची पुण्यतिथि अगर जयंति आली कीं माझा जीव घाबराघुबरा होतो तो यामुळेंच. कारण गळोगल्लीं नी नाकोनाकीं सभा नी व्याख्यानें ! बक्ते बोलताहेत नी श्रोते ऐकण्याचें ढोंग करताहेत. तोंडाची वाफ दवडण्यापेक्षां यांपैकीं बरेचसे बक्ते जर थोडेंसें खरेंखुरें कार्य करीत कॉलन्यानें मेले तर त्यांची पुण्यतिथि साजरी करायला मी एका पायावर तयार आहे.—मात्र भाषण बिषण नाहीं करणार अर्थात् !

कम्युनिस्ट पुढाऱ्यांना वाढतें कीं, 'अहाहा, किती श्रोते आपण

नुसते मंत्रमुग्ध करून सोडले आहेत !' वास्तविक बरेचसे श्रोते डुलत नसून पेंगत असतात. अन् मुग्ध असण्याचें कारण असें कीं ती 'मार्क्स' अन् 'क्लास वॉर'ची भानगड त्यांना कांहींच समजत नाही. तेव्हां नुसता आ वासून गप्प बसणें त्यांना श्रेयस्कर वाटतें. प्रागतिक पुढारी जेव्हां भाषण करतात तेव्हां श्रोते बहुतेक सुशिक्षित असल्यामुळे वर वर तरी ध्यान देऊन ऐकण्याचा ते आव आणतात व ज्यांच्या नाकावर चप्पे असतात ते मधून मधून कांचा पुसून डोळे बारीक करीत गंभीरपणें इकडे तिकडे बघतात. कांहीं जणांची पेन्सिल नोटबुकांत भराभर टिपणें करण्यांतही दंग असते. कारण प्रागतिकांच्या गाढ ज्ञानाबद्दल कधींही व कोणीही शंका घेण्याचें कारण नाही.

असल्या 'अमक्या हॉल' अन् 'तमक्या लॉज'मधल्या सभांना जाणें तर मला बिलकूल पसंत नाही. कारण श्रोतृवर्ग थोडा असल्यानें मधून उठतां येत नाही, व विषय पुष्कळदां किचकट असल्यानें तो समजला नाही तरी नंदीबैलासारखी मान हलवीत बडबड ऐकावी लागते. त्यापेक्षां आज्ञाद मैदानावरच्या 'प्रचंड' सभा नी 'दणदणीत' भाषणें शतपटीनें बरीं. कारण पायांना मुंग्या आल्या कीं शतपावली करतां येते व वक्त्याचें तोंड सुटलेलें पाहून आपल्यालाही जर स्फूर्ति झाली तर मांडी ठोकून गप्पा मारतां येतात किंवा भेळ-काबलीवाल्याला बोलावतां येतें.

कांहीं लोक तर जन्मजात वक्ते म्हणूनच प्रसिद्ध असतात. उदाहरणार्थ— जाऊं द्या, नाहींच सांगत. सौ पासून सुरवात होणारें नांव होतें तें. पण कशाला बोला ! घरोघर मातीच्याच चुली !

पण खरोखरीच कांहीं बहादुर असे आहेत, कीं त्यांची बकोटी धरून त्यांना आयल्या वेळीं उभें केलें नी म्हटलें 'बोल !' कीं असे बोलूं लागतात कीं जसा गंगेचा प्रवाह ! मग 'बैस' म्हटल्याशिवाय कधीं बसायचे नाहींत खालीं. आमचे कोपरकर वकीलच घ्या. हल्लीं प्रॅक्टिसमुळें त्यांना वेळ होत नाहीं— निदान ते असें सांगतात. पण एका काळीं ते शीघ्र वक्ते म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यांना म्हटलें 'पानपतच्या युद्धावर' बोला म्हणून, कीं स्वारीनें खडाखडा बोलायला सुरवात करायची ती 'शिवाजी महाराजांनीं यं व केलें नी त्वं व केलें' पासून थेट 'आज आम्ही असे कां ?' पर्यंत. म्हणजे गृहस्थ विषयाला धरूनच बोलायचा असें नाहीं, पण— बोलायचा !

युद्धाचीं कारणें नी परिणाम नाहीं आठवले, तरी शिवाजी महाराज तर आठवतात ! तो सिंहगड, तो सय्यद बंडा, ते विश्वासराव नी तो 'भाऊ-भाऊ !' आक्रोश अन् 'अमुक मोहरा गळाल्या'— हें तर सारें आठवतें ? झालें तर ! सगळ्याची खिचडी करून श्रोत्यांपुढें एक कोडें टाकायचें : समजा, युद्धच नसतें झालें तर ? अरे, गृहस्था, युद्धच नसतें झालें या म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? 'आत्याबाईला मिशा असल्या तर—' असें बोलण्यांत हांशील आहे का कांहीं ? तुला सांगितलें होतें युद्धावर बोलायला, अन् तूं आलास घसरून शान्ततेवर ! बरें, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें नसतें झालें युद्ध, तर काय मोठी धाड झाली असती ? इतकीं माणसें मेळीं नसतीं ! — पण तूं असा सरळ मीमांसा करायचा नाहींस. तूं म्हणशील कीं तें मग असें झालें असतें, मराठ्यांचा झेंडा या बाजूला फडकला असता अन् त्या बाजूला कांहीं निराळीच लढाई झाली असती. एक नाहीं, दोन

नाहीं, सतरा तर्क तुझे. बोलून चालून न घडलेल्या गोष्टींवर रामायण रचायचें अन् बसायचें विचारीत-रामाची सीता कोण ?

म्हणजे असें नका समजूं कीं मराठ्यांचा झेंडा सगळीकडे फडकला असता तर आम्हांला वाईट वाटलें असतें ! आम्हांलाही अभिमान आहे, अन् मराठेपणाचा मक्ता तुला एकट्याला कुणी दिलेला नाहीं. माझें म्हणणें एवढेंच कीं लंबेचवडे तर्क काढून 'जर नी तर—'च्या गोष्टींनीं कशाला डोकें भंडावतोस ?

ज्यांना व्याख्याने द्यायचीं आहेत व बिचाऱ्या भोळ्या श्रोत्यांना

म्हणजे असें, कीं, गणेशोत्सवांत दंतरोगावर चिकित्सा करूं नये.

सतावायचें आहे त्यांनीं निदान काळ वेळ पाहून तरी बोलवें. म्हणजे असें कीं, गणेशोत्सवांत दंतरोगावर चिकित्सा करूं नये. श्रीगण-रायाच्या दांताच्या लांबीवरून विषयाचें महत्त्व तुम्ही अजमावीत असाल तर बोलणेंच खुंटलें. मग तुमचें क्षेत्र आणखी थोडें व्यापक करून 'कारवारांतील हत्तींचे कळप' किंवा 'महारथी कर्ण' (अर्थात् गणपतीच्या कर्णविशेष औदार्यावर हा विषय आधारला आहे) किंवा 'पाखडण्याचें सूप' व 'पिण्याचें सूप' (याचाही संबंध दूरान्वयानें कानांकडे पोचतो) इत्यादि इत्यादि विषयांवर कां नाहीं बोलत ?

मला पक्कें आठवतें कीं एकदां कुठेस 'वस्त्र-प्रावरण-प्रदर्शन' भरलें होतें. त्यांत इतरही थोडेफार करमणुकीचे उपप्रकार होते अन् यांतच व्याख्यानाचा समावेश केला होता. वास्तविक बडबड कर-ण्याचा तो प्रसंगच नव्हता— फक्त साड्या अन् कापडचोपड घ्यायला ज्या भगिनी आल्या होत्या त्यांचीच बडबड तेवढी आव-श्यक ठरली असती. पण जेव्हां का व्याख्यानांचा कार्यक्रम ठरला तेव्हां भराभर अर्ज येऊं लागले कीं, मी अमक्यावर बोलतो, तो तमक्यावर बोलतो. अर्थात् व्यवस्थापकांनीं लगेच कार्यक्रम बाद करून टाकला. पण तात्कालिक कारण असें झालें कीं एकानें विषय सुचवला : 'नग्नसंघाची आवश्यकता' !

तेव्हां बडबड करा तुम्ही. माझे म्हणणें एवढेंच कीं ती बडबड ऐकायला चार गाढवलेक जमले आहेत हें लक्षांत ठेवा अन् त्यांचा अंत पाहूं नका. वसंतोत्सवांत जमलेले लोक आपल्या आयु-ष्यांत प्रसन्नतेचा प्रकाश शिरावा म्हणून आलेले असतात. त्यांना बिचाऱ्यांना 'दुःखान्तिकेचे उपयोग' किंवा 'जग हें मिथ्या आहे'

वगैरे डोस पाजून दिव्याखालचा अंधार दाखवूं नका.

माझ्या सुशिक्षित बहिर्णिनाही माझे हेंच सांगणें कीं, गौरी-सारख्या मंगलप्रसंगीं तुमच्या जुन्या चालीच्या पोक्त सनातन मैत्रिणी भोळ्या आशेनें व्याख्यानाला आल्या तर आयत्या वेळीं केशवपनावर बोलून त्यांचा केसानें गळा कापूं नका. तुम्हांला मारे वाटत असतें कीं, वा ! सनातन स्त्रियांना योग्य असाच विषय आपण काढला. खरी गोष्ट अशी असते कीं त्यांना तुमच्या त्या कायम-ठशाच्या । ऐकण्याची मुळीच जरूरी नसते. उलट तुमच्या चर्पट-पंजरीनें कंटाळून त्यांच्यापैकीं बऱ्याच जणींना 'आज आपली चांगलीच x x x झाली' असें वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. तसेंच आणखी सूचना अशी, कीं साहित्यावर बोलूं नका. मला वाटतें, श्रोते आजकाल बरेच शहाणे झाले आहेत त्यामुळे साहित्यिक लोकांचीं भाषणें ऐकायला ते फारसे जात नाहीत !

तसें वर्षातून एकादें व्याख्यान ऐकायला मी जातो. नाहीं असें नाहीं. पण तें तसाच कोणी राजकीय पुढारी असेल तर. एरवीं सारीं व्याख्यानें बाद (Taboo) ! शिवाय जातों तेव्हां गुंडूला केव्हांही नेत नाहीं. अन् अशा रीतीनें जाणूनबुजून व्याख्यात्यावर डोंगरा-एवढे उपकार करून ठेवतो. हे उपकार फेडण्यासाठीं म्हणून वक्त्यांनींही उलट लक्ष्यांत ध्यायला पाहिजे कीं, श्रोते लोकांना जसे कान आहेत, तसे कानाच्या आंत नाजूक पडदे सुद्धा आहेत. पण म्हणतात ना, एक वेळ गुंडूसारखा पोरगा सभेंत व्यत्यय आणूं लागला तर त्याचाही हात धरतां येईल पण बोलणाराचें तोंड कुणीं धरवें ?

(११) चौपाटी

वांद्र्याच्या आसपास फिरायला चांगली जागा नाही म्हणून कंठ शोष करणारांचें मला नेहमीं नवल वाटतें. चक्कर मारायचीच अशा निश्चयानें जो वांद्रेकर बाहेर निघाला आहे त्याला मन रिझवायला इथें काय थोडीं ठिकाणें आहेत ? तो भाविक मनाचा खिस्ती असेल तर एक मेणाचा पाय नी नारळ घेऊन व स्वतःचे पाय खंबीर अन् भेजा थंड ठेवून मठमाहुलीचें उंच टेकाड चढेल ; हळव्या हृदयाचा हिंदु असेल तर सुखाचा— कधीं कधीं दुर्दैवानें गुंडूचा— शोध लावण्यासाठीं खाडीवर घिरट्या घालील ; अन् कडवा मुसलमान असेल तर नकळत त्याचे पाय कत्तलखान्याकडे वळतील. संध्या-काळीं करमणूक म्हणून करायला इतक्या गोष्टी वांद्रयाला असतांना जे ‘हपिशी लोक’ मुंबईहून येतांना मुद्दाम चौपाटीवर ‘पाय मोकळे’ करायला उतरतात त्यांची कीव करावी तितकी थोडीच ! बिचाऱ्यांना एवढेही कळत नाही कीं पायांबरोबर चौपाटीवर खिसेही चटदिशीं मोकळे होतात. (त्यासाठीं तुम्हींच दोन पैशांची कात्रली घ्यायला हवी असें नाही. संबंध पाकिटाची चटणी उडवायला कांहीं लोक तयारच आहेत !)

बरे, चौपाटींत असें आहे तरी काय विशेष, कीं त्यासाठीं उपनगरांतल्या लोकांनीं देशाभिमान सोडून चर्नीरोडला जावें ? बारीक वाळू आहे म्हणतां ? पण नुसती बारीक वाळू घेऊन काय गिळायची आहे ? —अन् तशी ती गिळायची असेल तर आमच्या माहीम-

वांद्र्याच्या खाडीवर खडक, खेकडे नी शेवाळ नीट चुकवले तर वाटेला तेवढी वाळू मिळेल. तुम्ही म्हणाल, आम्ही वाळूंत पडायला जातो. ठीक आहे, पडा. पण पडायला सुद्धां आमच्या खाडीवर गेलांत तर काय होईल ? फार तर खडक बोचेल अन् खेकडे चावतील इतकेंच ना ? पण निदान माणसाच्या लाथा खाण्याचा तरी प्रसंग येणार नाही. भिकूभटजी प्रथम कोंकणांतून आले तेव्हां मीं एकदां मुद्दाम त्यांना चौपाटी दाखवायला नेले होते. त्यांना विचारल्यांना ती बारीक रेती पाहून आडिव्याच्या 'देवाच्या खोली'ची आठवण झाली; व ते अंमळ डोळे मिटून आडवे झाले. छप्पनजणांच्या लाथा खाऊन थोड्या वेळाने भटजी उठले ते विहकटोरिआंत ! मीं त्यांना सावरून धरले होते म्हणून बरे झाले. वाटेत कोपरकर वकील भेटले; ते म्हणाले, "चौपाटीवरून आलांत काय ? छान, छान ! — अं : ! थोडा वेळ ठणकेल आंग. पण एकंदरीत तें चांगलें. अशीच चंपी करून घ्यावी."

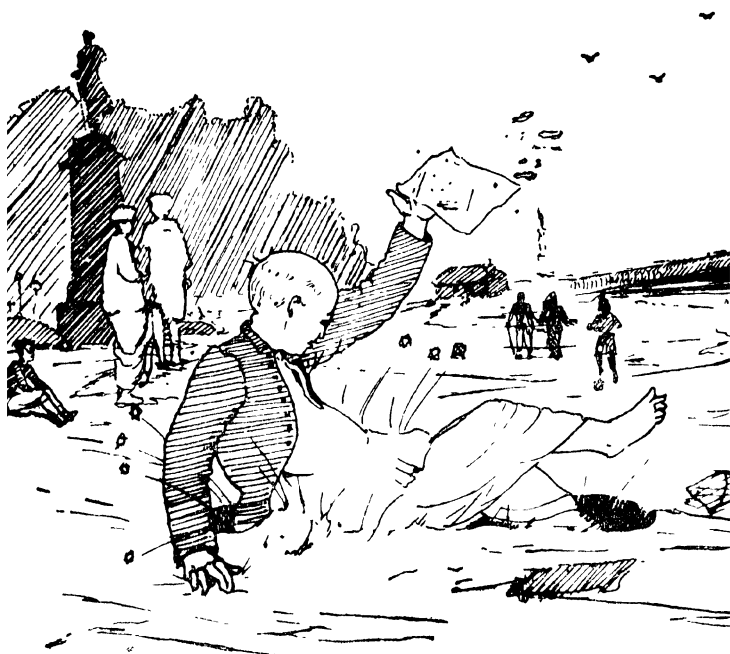
दुसरे, तुम्ही म्हणाल सूर्यास्ताचे रंग बघायला मिळतात, नी म्हणे लाटांची झुळझुळ ऐकायला मिळते. होय, तें मिळत असेल तर कांहीं वाईट नाही; अन् त्यासाठीच गिरगांव भुलेश्वरच्या तमाम सहृदय माणसांनी चौपाटीवर फिरण्याचा विडा उचलला असावा असेच कोणीही म्हणेल. पण प्रत्येकानेच असा पण केल्याने होते काय, की सूर्याचे तोंड दिसायचे बाजूलाच राहून एकमेकांचीच तोंडे पाहण्यांत नी उचललेला विडा चघळण्यांत वेळ जातो. अन् गुलाबी नारिंगी सरवतांचे ग्लास प्याल्यानंतर मार आठवण होऊन आकाशाकडे नजर टाकावी तों रंगांची पेटी घेऊन

निसर्गाच्या चित्रकारानें केव्हांच काळें केलें आहे असें दिसून येतें. शेवटीं निराशेनें गवर्मेट हौसचा तांबडा दिवा नी शेवरोलेटची निळ्या प्रकाशांतली जाहिरात यांवरच आपली रंगाची हौस भागवावी लागते.

लाटांच्या धिंग्याबद्दल तर विचारूंच नका. आसपास भेळ-काबली-वाल्यांचा आरडा इतका चालू असतो नी रामभरोसे अन् लक्ष्मण-प्रसाद यांचीं एकमेकांना इतक्या आवेशानें आव्हानें मिळत असतात अन् बावडीवाला गोड्या पाण्याची इतके वेळां आठवण करतो कीं विशाद काय आहे त्या लाटा तुम्हांला ऐकूं येण्याची ? एकदां सुदैवानें मला एक मिनिट असें मिळालें होतें कीं ज्या वेळीं एकही भेळ-वाला ओरडला नाहीं, एकाही नारळावर कोयत्याचा घाव बसला नाहीं, एकही शेपटावाली मुलगी ‘काय मेल्याचें तोंड तरी !’ इत्यादि इत्यादि बोलत जवळून गेली नाहीं, व एकाही पोरानें पत्र्याच्या बादलीवर फावडें आपटींत आईच्या नांवानें टाहो फोडला नाहीं. मी मोठ्या आशेनें लाटेकडे पाहूं लागलों. आली — आली — जवळ आली — आतां ती फेसाळणार, संबंध वाळूवर पखरण घालणार अन् मग ‘झुळुक्क झुळुक्क’ आवाज येणार. पण आशा फोल ठरली नी सगळ्यावरच पाणी पडलें. शेजारीं अटीतटीचा सामना चालल्याचें मी विसरून गेलों होतों. त्यांतून एकदम आवाज निघाला — “हू SSSSSSSSSSSSSS तुतुतुतुतु — ”

म्हणजे सांगायचें काय, कीं क्षणभर आनंद मिळावा म्हणून तुम्ही-तुम्हीच काय ? प्रत्येक जण-चौपाटीवर जातो. अन् त्याच वेळीं दुसरा प्रत्येक जण तुमच्या आनंदांत विरजण घालायला टपलेला

असतो. एकदोनदां सुट्टीच्या दिवशीं मीं सर्वांना हौसेखातर चौपाटी-
वर नेलें होतें खरें, पण दोन्ही वेळां मला असें झालें कीं कुठून हा
बूट काढला ! कारण, गोदी शिंपल्या वेंचण्यासाठीं माझा एक बूट
घेऊन समुद्राच्या कांठाकांठानें हिंडायची तर दुसऱ्या बुटाभोंवतीं
वाळूचा डोंगर उभारून हातांत भगवा (मळका) रुमाल घेऊन गुंडू
त्याच्याभोंवतीं गस्त घालायचा. यांपैकीं दुसऱ्या खेपेस गुंडूनें आपल्या
सुपीक डोक्यांतून कांहीं शक्कल काढून रेती उकरण्यास सुरवात
केली. सौभाग्यवतीला वाटलें, बरें पोर रमलें आहे. मलाही वाटलें
कुठेंतरी जादूगाराचा खेळ पहायला जाण्याऐवजीं किंवा टिळकांच्या
पुतळ्यावर चढण्याऐवजीं किंवा हुतुतूच्या सामन्यांत आगांतुक
सामील होण्याऐवजीं पोराचा हा श्रमजीवी उद्योग खरोखरीच चांगला
आहे. तेव्हां गोदू जमवलेल्या शिंपांनीं एक कुठलासा विचित्र खेळ
खेळूं लागली आणि मी व सौभाग्यवती पहिल्या ओळखीच्या गोष्टी
बोळूं लागलों. अर्ध्यापाऊण तासानें पहातों तों गुंडू हात झटकीत
आमच्याजवळ येऊन बसला अन् गोदीनें शिंपला रुमालांत बांधून
बूट मला आणून दिला. गुंडूला मीं आश्चर्यानें विचारलें 'अरे, इतका
वेळ खड्डा खणलास तो आहे कुठें ?' तर गोदीच आपली नाकावर
बोट ठेवून डोळा बारीक करते ! दुसऱ्याच क्षणीं एक लठ्ठ भाटिया
गृहस्थ भेळ खात खात जो आला तो धवदिशीं खालीं ! हत्ती कसे
पकडतात तें गुंडूनें कुठें तरी वाचलेलें असावें—किंवा त्याला
कोणीं सांगितलेलें असावें. पोरगें कसचें वाचणार ?—अन् आतां
स्वारीनें हा धडा गिरवला असावा ! मग पुऱ्यांचे नी काकडीचे तुकडे
व कागद बाजूला करीत त्या लठ्ठ गृहस्थाला कसातरी हुडकून

दुसऱ्याच क्षणीं एक लठ्ठ भाटिया गृहस्थ भेळ खात खात
जो आला तो धबदर्शि खाली !

काढला खरा अन् काहीं वेळानें प्रेक्षकवृंद मोकळा झाला हेंही
खरें; पण त्यामुळें मला नी तिला काय झालें असेल ?—तुम्हीच
कल्पना करा !

आमचा एक दोस्त देसाई क्वचित्प्रसंगीं चौपटीवर फिरकलाच
तरी वाळूंत कधीं बसायचा नाही. तुमानीची क्रीज दोन्ही हातांनीं
सावरीत बांकावर बसेल आणि पॅरिसला 'प्रोमेनाद' का 'बुलेवार्द'
कायसा आहे त्याचें वर्णन करील. याच्या उलट आमचे दाजीसाहेब

चौपाटीवर गेले कीं असे प्रशस्तपणें बसतात, कीं जणूं कांहीं त्यांचें घरच. आसपास कितीही धामधूम झाली, चार नवे किल्ले उठले व पांच पडले, अगर पंचवीस विहिरी खोदल्या गेल्या किंवा हिंदुस्थानचे भावी गामा-बुरुड कुस्ती खेळूं लागले तरी दाजीसाहेबांच्या तें गांवींही नसतें. मी ज्या वेळीं कलकलणारें डोकें दोन्ही हातांनीं दाबून धरीत असतो त्या वेळीं डाव्या हाताच्या तळव्यावर डोकें ठेवून उजव्या हातानें आविर्भाव करीत दाजीसाहेब कुठलेंसं गाणें गात असतात. मला अशी चीड येते त्यांची ! सूर्यबिंबाला लाजवणारे लालभडक डोळे करून मी त्यांच्याकडे पाहूं लागतो. पण गृहस्थाचें हूं नाहीं कीं चूं नाहीं ! माझी खात्री आहे कीं अशा स्थितीत आसपासचीं दोनतीन पोरे येऊन त्यांच्या पोटावर, डोक्यावर नी पायांवर विभागून बसलीं तरी दाजीसाहेब गातील : आकाशांत फुलें, धरेवर फुलें—बदमाष !

चौपाटीच्या इतिहासांत संस्मरणीय प्रसंग कांहीं वर्षांपूर्वी—मला वाटतें, २९ किंवा ३० सालीं—आला होता. सिंहस्थाचे दिवस होते. नाशिकहून साधूंचा तांडाच्या तांडा जो निघाला तो आस्ते कदम मुक्काम करीत मुंबईला येऊन ठेपला. ताजमहाल हॉटेल, सरदारगृह, वगैरे ठिकाणीं दरांची चौकशी केल्यानंतर....मला वाटतें त्यांनीं फट-दिशीं चौपाटीच पसंत केली. साधूच ते ! त्यांना काय कमी ! ‘हल्लक हल्लक’ केलें, हवेंत त्रिदंड फिरविले, आणि जेहेत्ते सकाळच्या आंत इकडची सृष्टि तिकडे करून टाकली. सहल करायला छडी घेऊन किंवा पोहण्यासाठीं टाँवेल घेऊन आलेल्या लोकांनीं चकित होऊन छड्या व टाँवेल तोंडांत कोंबले, इतकेंच काय पण विल्सन कॉलेज-समोरचा रस्ता झाडायला आलेल्या मेहतरणीसुद्धां थक्क होऊन हा

प्रकार पाहू लागल्या. कारण रस्त्यावर एकाएकी कचऱ्याचा पाऊस पडणें हा तरी काय थोडा चमत्कार झाला ? हां हां म्हणतां आख्खी चौपाटी साधूंनीं व्यापून गेली. कुठें लहानमोठ्या राहुळ्या उभारण्याचें काम चालू आहे, 'कुठें कोणी असाधारण योगी समुद्रस्नान करीत आहे, कोणी अंगावर भस्म चर्चीत आहे, कोणी आल्यागेल्या भाविकाला कसलासा उपदेश करीत आहे, कोणी 'आम्हांला कशाला, आम्हांला कशाला ?' करीत केळयांचे घड नाकारून बाजूला फेकीत आहे व तिथें बसलेला शिष्य ते व्यवस्थित लावून ठेवीत आहे ! मीं एक दिवस मुद्दाम फेरफटका मारून हा सर्व देखावा पाहिला नी मला कसें भडभडून आलें ! आशा वाटली कीं, यांतला एकादा तरी पापभ्रष्ट योगी या पाण्याला मार्ग दाखवील ! पण कसचें काय नी कमंडलूंत पाय !— हो, करतां काय ? जिकडे तिकडे मुळीं कमंडलू, त्रिदंडे, चिमटे नी चिरगुटे पसरलेलीं. त्यांतून मार्ग निघेल तेव्हां ना मोक्षाचा मार्ग दिसायचा ! बरें तर बरें, एका साधूनें बरेंच मोठें विवर केलें होतें, त्यांत पाय घसरून पडलों नाहीं. नाहीं म्हणजे स्वतःची तशी हरकत कधींच नाहीं, पण गुंडू मिळवायला लागेपर्यंत—

शेवटीं विमनस्क होऊन हात हालवीत अन् डोकें फिरत होतें तें सावरीत मी त्या भूलभुलैयांतून निसटलों नी स्वतःशीं 'हेच का आमचे आधुनिक वसिष्ठ ? यांनाच का म्हणायचें साधु संत ?—कां म्हणून पोसायचें यांना ?—' वगैरे सवाल करीत पायरस्थाला लागलों अन् त्याच क्षणीं चणेवाल्याची "गिराम-गिराम" अशी मधुर लकेर कानांवर पडली. लगेच एरवीं त्याच्यावर चिडणारा नी वैतागणारा मी— झटदिशीं खाशांत हात घातला नी एक आप्याची काबली घेऊन खाल्ली.

पण काहीं असो, चौपाटींत कितीही दोष असोत, पांढरपेशा मुंबईकरांचे पाय तिकडे वळल्याशिवाय राहात नाहीत एवढें मात्र खरें. मुंबई म्हटली की चौपाटीची आठवण व्हायला उशीर लागत नाही. मुंबईचें तें एक मुख्य अंग आहे असेंच म्हणा ना ? त्यांतून गिरगांव भुलेश्वरकरांना तर ‘फिरायला जाणें’ व ‘चौपाटी’ या दोन गोष्टींची सांगडच घालण्याची संवय पडली आहे. याचें कमाल उदाहरण द्यायचें म्हणजे रंगरावाचें. रंगरावाला चौपाटीशिवाय इतर कुठें फिरायला गेलेला मी पाहिलेला नाही. एकदां मी नी रंगराव पोंवेलच्या इमारतीजवळून चाललों होतों. वाटेत रंगरावानें आपल्या मित्राच्या विश्वासघाताची हकीगत सांगितली.

“पाजी माणूस आहे तो.” रंगराव म्हणाला. “पुन्हा त्याच्यावर विश्वास ठेवणार नाही.”

“काय रे, एवढें झालं तरी काय ?”

“अरे, मला सांगितलन् फिरायला जातों म्हणून. आख्खी चौपाटी शोधली; पत्ता नाही.”

“कुठं ?— गेला होता कुठं ?”

रंगराव (डोळे वटारून) — “मलबार हिलवर !”

(१२) नाटक—सिनेमा—सर्कस

वास्तविक 'बोलपट पहाणे' असे संकुचित नांवही या प्रकरणाला खुद्द दिसले असते. कारण आजकाल मुंबईत सर्कशी उतरतात कितीशा अन् नाटके तरी पाहतात कितीसे लोक ? आजमितीला सगळा मान सिनेमाला, -तोही बोलपटांना-आहे. मूकपटही आतां कुठे ऐकू येत नाहीत. आमच्या संसारटोकींतला मूकपटकालीन एक अवशेष म्हणून मात्र माझ्याकडे बोट दाखवायला हरकत नाही.

मी तर गेल्या बारा वर्षांत एकही नाटक पाहिलेले नाही. यावर कुणी म्हणेल, संसार तरी एक नाटकच आहे; अन् त्यांत तुम्ही एक पात्र आहांतच कीं ! गोष्ट खोटी नाही. पण त्याचा अर्थ असा होत नाही कीं मी इतर नाटके पाहूं नये ! 'कंपनींतलीं पात्रे बाहेर दुसरीं नाटके पाहाण्यास पात्र नाहीत' असा कुणी दंडक थोडाच घातला आहे ?

खरे कारण असे कीं मला मुलीं नाटकच आवडत नाही. नाटक म्हटले कीं गोलपिठ्यावरचीं तीं कोंदट थिएटरें दिसू लागतात; अन् वांद्र्याहून ग्रॅटरोडला पोचेपर्यंत डोळ्यांपुढें अंधेरी येते. यामुळे एकदां तर थिएटरांत जायला निघालेला मीं गोलपिठ्याऐवजीं गोल गोल फेऱ्या मारून शेवटीं एका संभावितजवळ दारूच्या पिठ्याची चौकशी केली होती. बरें, नाटकगृहांत शिरल्यावर तरी काय मोठा उजेड पडतो ! उलट आजूबाजूचीं दृश्ये बघून तळपायाची आग मात्र मस्तकाला जाते. प्रत्येक खुर्चीत बसलेले शंभर ठेकूण सोडले तरी

उरलेला एकटा प्रेक्षकसुद्धां सतावून सोडायला कमी करीत नाहीं. तोंडांतून धूर सोडीत नसला तर निदानपक्षीं तोंडाची वाफ तरी तो हमखास दवडतोच.

या 'वायुपित्या'ना कंटाळून समोर बघावें तों पडद्यामागूनही धूपारतीचे मेघ लकटत लकटत बाहेर येत असतात. अन् पडदा वर गेल्यावर तरी वातावरण निवळतें असें थोडेंच आहे ! उलट मग तर अँकटर लोकांची वटवट, प्रॉम्पटर लोकांची पुटपुट, अन् पडदेवाल्यांची किटकिट (नको तेव्हां घडाघड पडदे पाडतील अन् एरवीं रंगभूमीच्या कोपऱ्यांत भीमाची स्वारी गदेवर डोकें ठेवून विडी पितांना दिसली अन् त्यामुळें कानांचे पडदे फाटतील इतका गोंगाट प्रेक्षकांनीं केला तरी नाटकाचे पडदे आपले वरच !), या सगळ्या प्रकारामुळें कुठून बुद्धि झाली नी नाटकाला आलों अशी चुटपुट लागते.

शिवाय नाटकाला जाऊन परत यायचें म्हणजे एकप्रकारें पुनर्जन्माचाच काळ असल्यामुळें तुम्ही आम्ही सगळा गोतावळा घेऊनच जातों. स्त्रियाही आपलीं तान्हुलीं घेऊन गॅलरींत बसतात. त्यामुळें खालच्या प्रेक्षकांना कधीं कधीं असें म्हणण्याचा प्रसंग येतो कीं मृच्छकटिक चालू आहे तें स्टेजवर कीं इथें ? आणि दारुड्या सुधाकराचें दरडावणें ऐकून जेव्हां आख्खी गॅलरी टाहो फोडते तेव्हां ज्याच्यासाठीं आम्हीं पैसे मोजले ते सिंधूचे सुप्रसिद्ध हुंदके त्यांत केव्हांच लुप्त होऊन जातात.

नटांविषयीं विचाराल तर वाक्यागणिक घसा फोडणारा पुराणा भीमदेवही मला आवडत नाहीं किंवा नाटकाच्या निमित्तानें वारंवार

घशांत चहा दोसणारा आधुनिक अण्णासाहेबही मला पसंत नाही. तुम्ही असा विचार करा की, भरजरी पोषाख घालून व तोंडाला पावडर लावून चिखट फुंकीत किंवा अगदीच मद्य नसले तरी किमानपक्षी सरबत पीत हे लोक तुमच्याकडे उसन्या गांभीर्याने पहात असतात, त्या वेळीं संताप नाही का येत तुम्हांला ? एक दिवस गोदीने शंका काढली होती त्याप्रमाणे कशावरून हे लोक मनांतल्या मनांत तुम्हांला 'टुकटुक माकड' करीत नसतील ? माझी तिडीक मस्तकाला जाते ती खुर्चीतले डेकूण चावल्यामुळे नव्हे, तर या एकंदर मानवी लीला बघून.

अहो, एरवीं मनुष्यप्राणी या मुंबईत थोडे का भेटतात ! रस्तो-रस्तीं तर बिचारीं माणसें पडलेली आहेत. अन् असंबद्ध बडबडण्यांत व विशिष्ट हातवारे करण्यांत गुंग झाल्यामुळे जर तीं एकमेकांवर आपटू लागलीं तर वैताग आल्याशिवाय राहील का ? खांबावर आपटतांच दिलगिरी दाखवून खांबाला रुमाल बांधणाऱ्या 'चक्रम' प्रोफेसरची जी गोष्ट सांगतात तिचें मला तरी नवल वाटत नाही. कारण पावलोपावलीं जिथें अकलेचा उजेड पाडणारीं माणसें तुमच्यावर आदळताहेत, तिथें दिव्याचा खांब कोणता हें अचूक कसें तुम्ही ओळखणार ?

समाजाबद्दलच्या जागृतबुद्धीनें मी सांगतो कीं समाज टिकवायचा असेल तर माणसें टिकवलीं पाहिजेत. अन् माणसें हीं, त्यांच्या पायावर पाय देऊन किंवा पाठींत दुशी मारून अगर बरगडींत टोंचण्या देऊन किंवा त्यांच्या कानांचे ड्रम फोडून, टिकत नसतात. माणसांनींच माणसांना शान्तपणा द्यायचा असतो. पण मुंबईत पहावें तों उलट. प्रत्येकाने प्रत्येकाचा पाठलाग करण्याचा जणूं विडाच

उचललेला. त्यामुळे होतें काय कीं, मारे निर्मनुष्य जागा पाहून खाडीवर जाऊन बसावें तों चार दोन कोळी— बटे नांवाचे कोळी ! एरवीं माणसेंच— आपलीं जाळीं वगैरे घेऊन नेमके तुमच्या नाका-समोर आलेच म्हणून समजावें.

माणसांनीं वैतागलेल्या मुंबईकर माणसाला चित्रपट आवडतो तो एवढ्यासाठींच. कारण सिनेमा चालू असतांना अंधार केला जातो अन् त्यामुळे एकही माणूस आपल्याला किंवा आपण त्याला दिसत नाहीं. पडद्यावरचीं पात्रेही खरींखुरीं हाडाचीं (in flesh) नसतात; त्यामुळे त्यांनीं चॉकलेटचे डबे फस्त केले तरी आमच्या गोदीला त्याचा राग नाही अन् गुंडूलाही सिनेमांतल्या तलवारीचा, बंदुकीचा नी तोफेचा तात्कालिक लोभ नाहीं. कारण नाटकाला एकदां गुंडूला मीं पाठवला होता अन् त्या वेळीं अफझुलखानाची तलवार हिसकावण्यासाठीं त्यानें स्टेजवर उडी मारली होती असें माझ्या ऐकिवांत आहे. बरें, पात्रें जरी खरीं माणसें नसलीं तरी खऱ्या माणसांचीं तीं हुबेहुब चित्रे असतात अन् आजकाल तर तीं बोलतातसुद्धां. त्यामुळे गंमत अशी होते कीं प्रत्यक्ष माणूस नसून ज्यांत माणुसकी (Human Element) आहे असा एक कल्पनारम्य प्राणी बघायला मिळतो. तुमचें भडकलेलें मन रमतें, रंगतें, रिझतें, तें याच देखाव्यामुळे.

सर्कसदेखील मला एवढ्याच कारणासाठीं आवडते. सर्कशींत माणसांप्रमाणें सिंह, वाघ, घोडे नी माकडेसुद्धां असतात अन् क्षणभर आपण मुंबईत नसून कारवारच्या जंगलांत आहों असें वाटतें. आमच्या घरीं सर्कशीचा मोठा भोक्ता म्हणजे गुंडू. तसें म्हटलें तर गोदीला नी सौभाग्यवतीलासुद्धां सर्कस फार आवडते. गुंडूला विशेष-

षतः मोटारीचें प्रचंड उड्डाण अन् सिंहाच्या पिंजऱ्यांतलें रिंगमास्तरचें काम फार पसंत पडतें. एकदां तर त्यानें काळ्या चड्ड्या घातलेलीं तीं लहान लहान पोरे पाहून आपणही याच सर्कशींत नोकरी धरणार म्हणून हट्ट धरला होता. पण गुंडूचा हा निश्चय जाहीर झाल्यानंतर दुसऱ्याच दिवशीं सर्कशीनें गाशा गुंडाळून पलायन केल्यामुळे गुंड्याच्या बेतावर विरजण पडलें. गोदीला आपली ती तारेवरची कसरत अन् बशा चाकू फेकण्याची व लगेच झेलण्याची गंमत भारी आवडे. या खेळाडूंनीं वास्तविक चहानें भरलेले सिंगल कप भराभर प्रेक्षकांकडे फेकावे अन् प्रेक्षकांनीं ते रिते करून तितक्याच सफाईनें परत खेळाडूंकडे टाकावे म्हणजे और 'मजा' येईल, अशीही गोदीनें एक सूचना केली होती व सौभाग्यवतीनें तिचें कौतुक करून 'पोरीच म्हणणं तरी कळवावं म्यानीजरला' म्हणून उपसूचना मांडली होती. पण पेले परत करण्याच्या बाबतींत जबाबदारी घेण्यास मी तयार नसल्यानें 'मॅनेजर निलगिरी चहाच कशावरून वापरीत असेल ?' अशी शंका काढून मीं बूट रद्द ठरवला. सौभाग्यवतीची आवडनिवड तशी विशेष नाहीं. पण पोपट बंदूक उडवायला लागला किंवा साहेबी कपडे करून माकड सायकल चालवायला बसलें कीं आतां ही टाळ्या पिटणार अशी भीति वाटून मी छोटूळा झटदिशी माझ्या हातांत घेत असें. मला स्वतःला 'घोडेका दाम बोलो' हा दोन विदूषकांतला प्रसिद्ध सीन विशेष आवडे. कारण त्यामुळे व्यवहारज्ञान वाढतें अशी माझी समजूत आहे.

सर्कशीची भाषा भूतकालांत बोलण्याचें कारण एवढेंच कीं हल्लीं आम्ही सर्कशीला जात नाहीं. आणि हा प्रघात बंद पाडायलाही

सर्कशीचा भगत गुंडूच कारण झाला. गुंडू चार वर्षांचा असतांना आम्ही एक भयंकर सर्कस पहायला गेलो होतो. तोफेच्या तोंडीं माणूस देण्याचा तो खेळ होता. अन् माणसाला दारूसारखा ठासून आंत भरून जेव्हां मॅनेजरनें तोफ उडवली तेव्हां प्रचंड हर्ष होऊन गुंडू गॅलरींतून गडगडून सात फूट खाली कोसळला होता. बरे तर बरे, खाली त्याच वेळीं एक फाटके कपडे घातलेला मनुष्य* उभा होता. त्यानें आपला सदरा पसरून गुंडूला नेमका पकडला अन् गुंडूनेही सदऱ्याच्या भागांतून हातपायच तेवढे बाहेर काढून सदऱ्यांत शरीर सामावण्याची सावधगिरी ठेवली. त्यामुळे अपघात होण्याचा टळला. पण त्याच वेळीं 'तुला सर्कशीला नेणार नाहीं' अशी मी धमकी दिली अन् ती आजतागायत पाळली आहे.

पण सर्कशीला गेलो नाहीं तरी सिनेमाला जायचें थोडेंच कधीं चुकतें आहे ? बोलपट बघायला जाणें म्हणजे आमच्या घरचा तो एक मोठा समारंभच आहे. 'बांदरा टांकी'त एकादा मराठी बोलपट येणार अशी कुणकुण सुरू झाली कीं लगेच गुंड्यानें जाहिरातीचें एक भेंडोळें माझ्या टेबलावर आणून ठेवलेंच म्हणून समजावें. पण मी खमक्या असल्यानें अगोदर तिकडे लक्षच देत नाहीं. मग जेवतांना गोदी गोष्ट काढते अन् गुंड्याला म्हणते, "काय रे गुंड्या, आला का तो सिनेमा बांदरा टांकीत ?" लगेच गुंड्यानें तोंडाचा पट्टा सुरू

* गुंड्याला वांचविणारा उपरोक्त मनुष्य तंबूच्या कापडाखालून चोरून सर्कस पहायला आला होता असे नंतर कळून आलें व त्याबद्दल त्याचा कान धरून त्याला गचांडीही मिळाली. गुंडूचे कोणी कितीही भलें कर, त्याच्याकडून कधी कुणाचे चांगलें व्हायचें नाही याचें हें एक उत्तम उदाहरण आहे.

करून बोलपट केव्हां येणार, त्यांतले तारे कोणते वगैरे माहिती देण्यास सुरवात केली म्हणून समजावें.

वास्तविक गुंड्याला ताज्यात्रिज्यांच्या बाबतींत विशेष गम्य नाही. ऐकलेल्या चार बाता झोडीत असतो एवढेंच. गुंड्याची आवड मला ठाऊक आहे. चार ठोसे देणारा अन् चार खाणारा खलनायक त्याला आवडतो, पण त्यांतला 'नाजूक भाग' मात्र त्याला मान्य होत नाही. एकदां एका मारपीट सीरियलमध्ये नायक नायिकेला खांद्यावर टाकून कड्यावरून जातो आहे; पण तिचें ओझें जवळ असल्याने त्याला उडी टाकायला भीति वाटते आहे, असें दृश्य होतें. त्या वेळीं डाव्या तळव्यावर उजव्या हाताची मूठ आपटून “काय हो बाबा, हा गाढव आहे ! तिला कड्यावर ठेवून एकटाच कां नाही कुदत ?” असा सरळ सवाल त्यानें केला होता. 'हरिकेन हंसा' पाहून आल्यावर दोन दिवस आमच्या घरांत शांतता नव्हती. गुंडूनें आसपासची पांचदहा पोरें जमवून एक टोळी तयार केली व प्रथम एक केरसुणी घेऊन ती रागारागानें दूर फेकण्याचा आव आणला. अन् मग डोळ्यांना काळें फडकें बांधून, कंबरेला माझें उपरणें हरदासासारखें गुंडाळून त्यांत माझा चाकू खोवला व शेजारच्या किरिस्तावाचा टाग्या कुत्रा होता त्यावर आरोहण केलें अन् गांवभर ही धिडका फिरली. संध्याकाळीं कुठेंसा पडून रक्तबंबाळ तोंडानें तो परत आला म्हणून. नाही तर “मै हरिजनकी हरिकेन हंसा कैसी बनी ?” अशा तऱ्हेची त्याची मुलाखत घेऊन ती 'आनंद' मासिकाला पाठवण्याचा गोदीचा विचार होता.

एकंदरीत हे करमणुकीचे सगळेच प्रकार अखेर माझा वैताग

वाढवण्यास कारण होतात. पण अर्थात् हे दिवसच असे आहेत कीं सिनेमाकडे कुणीं दुर्लक्ष करून चालणार नाही. त्यामुळे कधीं कधीं जबरदस्त धाडस करून मी सर्व फलटण घेऊन 'सेट्ल' किंवा 'मॅजेस्टिक' सिनेमाही गांठण्यास कमी करीत नाहीं. या दोनही थिएटरांत आमच्या स्वभावविशेषाचे नमुने मला पहाण्यास मिळाले ते इथें द्यावेसे वाटतात.

सर्कशीप्रमाणेंच सिनेमाच्या बाबतींत सौभाग्यवतीची नक्की आवड मला माहीत नाहीं. पण 'तुकाराम'ला गेलों तेव्हां जिजाई नां तुकारामबोवा भाकर खात झाडाखालीं बसलीं होती, तो सीन सौभाग्यवतीला विशेष आवडला होता व त्या वेळीं तिनें माझ्याकडे—एरवीं क्वचित् दिसणाऱ्या—सहानुभूतीनें पाहिलें होतें हें मला नक्की आठवतें !

दुसरा नमुना परवां 'प्रेमवीर' पहातांना अनुभवास आला. कौमुदी सायकलवर बसून धांवत होती व किशोरनें आपली सायकल वेगानें तिच्या पाठोपाठ चालविली होती तो देखावा. गुंडू अगदीं दोन्ही मुठी आवळून ही 'प्रेमवीर'ची रेस पहात असलेला बघून मला नवल वाटलें. पुढें उलगडा झाला. कौमुदीच्या घरीं दोन्ही सायकली पोचलेल्या पाहून गुंडू निराश होऊन धाडदिशीं खुर्चीत बसला व म्हणाला, "हात्तिच्या ! मला वाटलं ती बया सायकलसकट कड्या-खालीं पडेल म्हणून !"

(१३) शेवटीं काय ?

मुंबईच्या राहणीला वैतागल्यामुळे अलीकडे असें वाटायला लागलें आहे, कीं कुठून झक मारली नी इकडे नोकरी धरली ! त्यापेक्षां कोंकणांत आमच्या म्हशेळी गांवीं राहून जर भिक्षुकी केली असती तर आज चार दिडक्या कडोसरीं बांधून 'हरि हरि' तरी केलें असतें. म्हणजे आज दिडक्या जवळ नाहींत असें नाहीं म्हणत मी. उलट नोकरीबिकरी बरी मिळाली; तेव्हां थोडीबहुत रक्कम जमली आहे बँकेत. नक्की आंकडा विचाराल तर तो मलाच ठाऊक नाहीं. कारण, परवांच्या पावसाळ्यांत माझे खण उपसून गुंडयानें सेविंग्ज बुकाची केव्हांच नाव बनवून टाकली. (त्याचा वाटतें, फळीवरच्या 'क्रॉनिकल'पर्यंत हात पोंचत नव्हता.) आतां नवें डुप्लिकेट पुस्तक घेईन तेव्हां कळेल पुंजी किती आहे ती.

पण मी कोंकण बरें म्हणतों तें अनेक कारणांसाठीं. एकतर तिकडे पैसे थोडे मिळाले तरी ते शिल्लक राहण्याची आशा असते. कारण आवक गव्हाएवढी असली तरी जावक मोहरीएवढी असायची. बिचाऱ्यांना फॅशन कशाशीं खातात तें ठाऊक नाहीं; मग खर्च होईल कुठून ? आठ दिवसांनीं एकदां शहरचा बाजार आटपून बैलाची गाडी परत आली कीं जिथें तमाम गोतावळा उभा राहून तिला सानंद सलामी देतो आहे, तिथें ट्रॅम-लोकल-बशींत कोलांब्या उड्या मारतांना जी तगमग होते तिची त्यांना कुठून कल्पना येणार ? खरोखर, तो मरीन ड्राइव्हाचा रस्ता ओलांडतांना पेकाट असें मोडून

जातें कीं, क्षणभर भास होतो : ही मोटारींची निर्वेध रांग म्हणजे आपल्या पाठीच्या कण्यांतले निखळून पडलेले मणके तर नव्हत ?

बँकेतल्या अकाऊंटबद्दल म्हणाल तर तो अंकगणितांतल्या दोन तोटीवाल्या बंबासारखा असतो. त्यांत आज शंभर रुपयांची भर घातली तरी उद्यां दीडशेंचा चेक— सौभाग्यवतीच्या लुगड्यांसाठीं म्हणा, किंवा गोदीच्या कलाकुसरी हौसेखातर म्हणा— लिहावा लागणार नाहींच असें सांगवणार नाहीं. शिवाय गोदू पोरगी आतां केव्हांतरी गळ्याला लागणारच. अन् मग हुंडा म्हणून एकादी जबर-दस्त हुंडी फाडावी लागणार नाहीं अशी तरी हमी या सुधारणा-युगांत कोण देऊं शकेल ? गुंडू मात्र तसा पैशासाठीं 'डसत' नाहीं. कारण त्याचे सगळे उद्योग बिनपैशाचे असतात ! पण या सगळ्याचें पारणें तो एक दिवस खाड्दिशीं फेडून टाकील अशीही भीति मनांत डांचत असते.

पोरगा द्वाडाचा खर्चिक नसला तरी रक्ताचा मात्र 'वाह्यात' आहे. गुंडूच्या वीस बोटांपैकीं एकाददुसरें दुखावून त्यांतून रक्त वाहून गेलें नाहीं असा दिवस आठवड्यांतून एकादाच येत असेल. अन् मान मोडेल पण मन रमेल अशी गुंड्याची एकंदर प्रवृत्ति असल्यानें त्याचा धुळींतला हैदोस पूर्ववत् चालू राहतो. त्यामुळें पोरगें कधीं धनुकलीसारखें वाकडें होईल नी मोठ्या डॉक्टरला बोलावणें भाग पडेल याची खात्री देववत नाहीं.

घराकडून ऑफिसकडे अन् ऑफिसकडून घराकडे ! तोच रस्ता, त्याच गाड्या, त्याच त्याच इमारती, तींच वाहनं ! हीं दृश्यें पाहून कधीं कधीं असा वैताग येतो कीं, डोळे मिटतील केव्हां असें

होऊन जातें. क्षणाची उसंत नाही कीं निमिषाची फुरसत नाही. कान किटवायला रेडिओ, ग्रामोफोन अन् खडबड करणाऱ्या टॅम-गाड्या तयार आहेतच. कुठें तें शान्त निर्जन कोंकण, अन् कुठें ही माणसांची पेटलेली होळी !

आज म्हशेळीला असतों तर माडाच्या झावळींनीं शाकारलेल्या झोंपडींत आरामशीर पडलों नसतों ? गुंडू-गोदींना 'सांवऱ्यां'त जांब तोडायला पाठवले नसतें ? सौभाग्यवतीला 'अगो' तेवढा काल पाडलेला फणस घेऊन ये गो. फोडी करून खाऊंसया तरी !' अशी प्रेमळ आज्ञा दिली नसती ? अन् तिचें फणस चिरणें चालू असतांना झोपाळ्यावर बसल्या बसल्या मंदगतीनें झोके घेत तिच्याशीं 'आज मिळालेल्या दक्षिणे'बद्दल गप्पा मारल्या नसत्या ? वक्तशीरपणें 'क्रियाँ — क्राँव् —' करणारा झोपाळा अन् मध्येंच झाडावर ओरडणारे पोपट अगर किंचाळणारीं माकडे यांच्याखेरीज ती सुखशान्ति भंग करणारा आवाज कोणीतरी काढला असता का ? — पण गाढवपणा केला नी या वैतागवनांत आलों !

वैताग वाढीला लागून लागून अलीकडे तर माझ्या बाबतींत त्याचें वैराग्यांत रूपान्तर होत आहे. तसें म्हणाल तर विरक्तीचें पहिलें बीज माझ्या मनांत गुंड्यानें आपल्या बारशाच्या दिवशांचि पेरलें. पाळण्यांत पडल्या पडल्या मुठी वळवळून पोर कडीपाटाकडे अशा नजरेनें पहात होतें, कीं पुढेंमागें ही स्वारी गणितांत कच्ची राहिली तरी खाल्ल्या घरचे वांसे मोजायला कमी करायची नाहीं असा मला तेव्हांच संशय आला ! म्हणजे वाईट रूढार्थानें नव्हे, तर आपल्या अंगच्या खोडसाळपणामुळे ! पुढें अनेक घरगुती घरघरींनीं

अन् हपिशी हल्ल्यांनीं या विरक्तींत भर पडत गेली व शेवटीं चौपाटीवरचा तो साधूंचा म्हणा, भोंदूंचा म्हणा, तांडा जेव्हां मीं बघितला तेव्हां या विरक्तीनें उच्चबिंदु गांठला.

एक दिवस तर चक्क मनांत आलें कीं, संसारबिसार सब झूट आहे. अन् मुंबापुरी सगळ्या दुःखांची 'रूट' आहे. तेव्हां झाडून सगळ्यांचा त्याग करून हिमालयांत पळ काढावा अन् अंगाला राख-बीख फांसून संन्यासी बनावें. लगेच मीं स्वामी रामतीर्थ वगैरेंचे ग्रंथ वाचायला सुरवात केली; एका जुन्या धोतराला काव फांसून भगवें स्वरूपहि दिलें. एक दिवस अचानक सर्वांच्या हातावर तुरी देऊन मुंबाल्या करावा असा बेत केला. पण दुसऱ्याच दिवशीं गुंडूनें माझ्या ट्रॅकेंतून माझी नवी छाटी काढून "बाबांनीं झेंडा आणला ! बाबांनीं झेंडा आणला !" म्हणून ओरडत घरभर थैमान केलें. त्यामुळें सौभाग्यवतीच्या एकंदर प्रकार लक्षांत आला. संध्याकाळीं ऑफिसांतून घरीं परत आल्यावर एका उंच बांबूवर फडकणारा तो भगवा 'झेंडा' पाहिल्यावर माझेंही अर्धे अवसान गळालें हें कबूल केलें पाहिजे.

अर्थातच त्या दिवशीं सौभाग्यवतीकडून चांगला ताशेरा मिळाला अन् बऱ्याच उत्साहावर विरजण पडलें. माझ्या विक्षिप्त वागण्यानें तिला अगोदरच थोडीबहुत शंका आली होती. ट्रॅकेंतील ती छाटी अन् जुन्या बाजारांत पैदा केलेली कुबडी पाहून तिची खात्रीच झाली. मग झाडून सगळें घर डोक्यावर घेतलें तिनें. वीररस, करुण-रस, सगळे पावळलेन्; आणि त्यामुळें माझा भक्तिरसही पुष्कळसा आटून गेला.

“कसलं खूळ घेतलं आहे हें डोक्यांत ? म्हणे मी संन्यास घेणार ! चांगला सुखाचा संसार—”

“सुखाचा संसार ?” मी दांतओठ चावून ओरडलों. “कांहीं बोलायला वाटतं तरी का तुला ? कीं आपलं दुःखावर डागण्या ध्यायच्या म्हणून कांहींतरी भकते आहेस ?”

आणि एवढें बोलून दोन्ही हातांनीं चिपळ्या वाजविण्याच्या आविर्भावांत मी डोळे अर्धवट मिटून म्हणालों, “सुख पाहतां जवापाडें !! अन्—अन् दुःख पर्वताएवढें !”

“तें कांहीं नाही. मी ही छाटी घेणार पोतेऱ्याला. अन् ही कुबडी होईल गुंड्याला चेंडूफळी खेळायला. बरी वाकडी दिसतें आहे.—संन्यास ध्यायचा म्हणे ! कांहीं तरी मेलं जिमेला हाड असायला हवं ! तोंडच्या गोष्टी आहेत का संन्यास ध्यायच्या ? चांगली छान बेश नोकरी मिळाली आहे, देवाच्या दयेनें गुंडूराजासारखं रत्न नी गोदू-ताईसारखी नक्षत्रासारखी पोर पोटीं आली आहे, मुंबईसारख्या वैभवशाली गांवांत राहतां आहां, मेली रोज टॅक्सीत बसायची ऐपत आहे; अगदीं दररोज शेकिनकलासांतनं जायचं म्हटलं—”

“पुरे ! पुरे !” मी दोन्ही हातांनीं मस्तक धरून ओरडलों. “हा सोडला संन्यास. पण माझे आई ! तोंड बंद कर.”

आणि तेव्हांपासून खरोखरीच संन्यासाच्या कल्पनेला अर्धविराम दिला मीं ! वाटलें, जाऊं द्या ! आजतागायत जशीं वीस वर्षे या वैतागवनांत काढलीं तशीं आणखीं उरलीं सुरलीं काढूं. संन्यास नाही नशिवांत, तर नाही. सर्वांनाच कुठें डोळे मिटून “नाम घेतां हरींचें—” इत्यादि म्हणत डोलण्याचें भाग्य मिळतें ? शिवाय

‘संन्यास’ म्हणतात तो तरी वाटतो तितका सोपा असेलच अशी हमी कुणी घावी ?

आधी तो हिमालय गांठायचा म्हटलें, तरी सोपें काम नाही. जी. आय. पी.चें झोन तिकीट घेऊन एकवीस दिवस वणवण भटकेन फार तर. पण पुढें कुठें तरी स्थायिक तर झालें पाहिजे ? संन्यासी झाला तरी त्याला रहायला जागा तर हवी ? अन् अशी जागा म्हणजे पहाडांतल्या गुहेशिवाय दुसरी कोणती असणार ? तिथें जी. आय. पी. थोडीच पोंचवणार आहे मला ? काठी टेकीत टेकीत, अन् खांद्यावरचा झोळी नी कमंडलु सावरीत मला तडफडत पायींच गेलें पाहिजे. आपल्याच्यानें नाही रे व्हायचें बाप्पा तें ! रायगड चढतांना अर्धा जीव होतो माझा.

दुसरें असें कीं, रश्शांतले बटाटे कच्चे राहिले तर जियें माझीं आंतडीं कुरकुर करायला लागतात तिथें कंद नी फंद खाऊन माझें कसें हो भागणार ? पटकन् अपचन झालें तर कोणता डॉक्टर तिथें मला तपासायला येणार आहे ? ज्या देवासाठीं एवढे हाल भोगायचे, तो तरी अश्विनीकुमारांची दुकळ पाठवून देईल अशी खात्री कुठें देववते आहे ? उलट खुद्द यमराजच रेडयावर बसून यायचे, अन् त्या रेडयामुळें वांद्रयाचा कसाईखाना आठवून जुन्या आठवणी जागृत व्हायच्या ! पोट जड असतांना स्वप्नेही पडायचीं गृहस्थाश्रमींचीं. कुणी सांगावें ? बरें; तें सारें जमलें. कंद नी मुळें नी दगड नी फत्तर खाऊन आंतडीं टणक केलीं, तरी पुढें काय ? ती भगवी छाटी रोज घुवावी कुणी अन् वाळत घालावी कुणी ? हिमालय लाँड्डी डागरांत नाही; गिरगांवांत आहे !! तेवढेंही केलें तरी एक छाटी फाटल्यावर

दुसरी घायला कोणता महिंद्रकर तिथें बसला आहे ! अन् 'खरेदी'च्या निमित्तानें मधून मधून शहरांत फेऱ्या मारायला येण्याची कल्पना मला बिलकूल पसंत नाही. एकदां गेलों म्हणजे गेलों !

आणि राहणीचें सगळें जमलें समजा, अन् ठेल्यासारखा एका जागीं बसून नाकपुडया दाबण्याची किंवा एक तंगडी वर करण्याची धिट्ट वृत्ति आली अंगांत; तरी पुढें काय ? एकाददिवशीं पटकन् अंगावर वारूळ चढायचें नी त्यामुळें घरीं केलेली मुंग्यांची शिकार आठवायची ! !

अहिसात्रत पाळून किडयावर पाय न देतां जपून चालूं म्हटलें तरी त्यामुळें झुरळ मारणाऱ्या गुंडूची मूर्ति नजरेसमोर यायची. कशाचा संन्यास नी कशाचें काय ? एकंदरीत भकासच वातावरण तें ! कंटाळून शेवटीं आपलेंच तोंड पहाण्यासाठीं नदीच्या पात्रांत डोकावलें तर आंत आपल्या प्रतिबिंबाऐवजीं आरशांत पहाणाऱ्या गोदीचें चित्र कशावरून दिसायचें नाही ? अन् त्यामुळें— हो, कबूल करायला कांहीं हरकत नाही ! —त्यामुळें मदीच्या पाण्यांत कुंकू-वाच्या टिकलीएवढ्या जलबिंदूची भर कशावरून पडायची नाही ?

बरें, ज्या देवासाठीं हा खटाटोप करून लढ देहाचा अस्थिपंजर करायचा तो तरी शेवटीं प्रसन्न होईल का ? कोण खात्री देणार ? उलट देवाच्या ऐवजीं आमची गृहदेवता मात्र घटकोघटकीं डोळ्यां-समोर येईल. सदानूकदा जरी मुक्ताफळांनीं ती माझा उद्धार करीत असली तरी एकाद वेळ खात्रीपूर्वक माझ्यावर प्रसन्न होईल, तर तीच ! — देवाचें कुणी सांगावें ?

तेव्हां सांगायचें काय, तर हीं संन्यास वगैरे वेडें आपणासाठीं

नाहींत असा शहाणपणाचा विचार करून त्या कल्पनेला सध्या विराम दिला आहे. मात्र त्यामुळे 'हल्लक हल्लक' करीत फिरणारा बैरागी एक वेळ मुंबईकरांना दिसला नाही, तरी याचा परिणाम म्हणून लवकरच एकादा वेडा चौपाटी रेक्लमेशनवरून फिरतांना जर यदा-कदाचित् आढळला तर त्यांत त्यांनी मला दोष देऊं नये. कारण माझ्याकडून शक्य तितके प्रयत्न मी केले आहेत.

पण या संन्यासवृत्तीला खेदानें रजा देतांना मला गुंडूच्या त्या दिवशींच्या कृत्याची आठवण होते. विरागवृत्तीची निशाणी अशा त्या छाटीला त्यानें शौर्याचें द्योतक अशा भगव्या झेंड्याचें रूप देऊन एकप्रकारें आव्हान दिलें तर नाहीं ?— Don't retreat, but attack ! असा तर तो संदेश नव्हता ?

छट् ! —दुसरें मन म्हणतें, गुंडूसारख्या टिचभर त्रात्य पोराकडून धडे घेण्याइतके आपण सवंग दुधखुळे खास नाहीं !

अर्थात् संन्यासाश्रमाचा बावटा मीं तेव्हापासून खालीं केला असला तरी माझी विरक्ति कांहीं विशेष कमी झालेली नाहीं हें मी याच ठिकाणीं जाहीर करतो. आणि संन्यासी म्हणून मरण्याचें या 'संत्रस्ता'-च्या नशिबांत नसलें तरी त्याची एक अल्पस्वल्प आकांक्षा त्याच्या मित्रांकडून पुरी केली जावी अशी आशाही तो या ठिकाणीं जाहीर करतो.

ती आकांक्षा एवढीच कीं, त्याच्या पश्चात्वांद्रें येथील त्याच्या घरा-जवळील रस्त्यास म्युनिसिपालिटीनें 'साधु-संत-रस्ता' असें नांव द्यावें.

